Studia Romologica 18/2025
ISSN 1689-4758
Strony 51–84
https://doi.org/10.68100/cym0g8qr

Romowie w splecionej matrycy urasowienia. Jak w Brazylii oskarżono Ciganos o sprowadzenie choroby zakaźnej

Romanies within the interlocking matrix of racialization: How Ciganos in Brazil became accused of introducing an infectious disease

Martin Fotta | https://orcid.org/0000-0002-3037-317X | fotta@eu.cas.cz
Zakład Mobilności i Migracji, Instytut Etnologii Czeskiej Akademii Nauk

PIERWODRUK *Romanies within the interlocking matrix of racialization*, „Romani Studies", 2024, t. 34, nr 1 (Liverpool University Press), CC BY 4.0

JAK CYTOWAĆ Martin Fotta, *Romowie w splecionej matrycy urasowienia. Jak w Brazylii oskarżono Ciganos o sprowadzenie choroby zakaźnej*, „Studia Romologica", 2025, t. 18, s. 51–84.

ABSTRAKT Brazylijskie teksty medyczne tworzą niekiedy powiązanie między Ciganos (Romami) a rozprzestrzenianiem się jaglicy – zakaźnej choroby oczu. Twierdzenie to przybrało standardową formę i brzmi mniej więcej tak: jaglica została sprowadzona do kraju w XVIII wieku przez Ciganos, wygnanych z Portugalii do prowincji Maranhão i Ceará. Niniejszy artykuł śledzi genezę tego twierdzenia, wskazując na grupę okulistów z północno-wschodniej Brazylii (Nordeste), działających na początku XX wieku, zwłaszcza w Ceará. Tekst ujawnia, że w tezę tę wpisanych jest szereg projektów rasowych, i dowodzi konieczności relacyjnego podejścia do dynamiki urasowienia Romów. Analiza społecznej pozycji Romów, cech im przypisywanych w stosunku do innych społeczności oraz sposobów, w jakie owe wspólnoty były urasawiane, nie tylko przynosi nowe spostrzeżenia, ale także przełamuje utrzymującą się izolację studiów romskich (Romani studies).

SŁOWA KLUCZOWE Romowie; jaglica; Brazylia; urasowienie relacyjne; zdrowie publiczne

ABSTRACT Brazilian medical texts sometimes forge a link between Ciganos (Romanies) and the spread of trachoma, an infectious eye disease. The form of the claim has become standardized into something like this: trachoma was brought to the country in the eighteenth century by Ciganos who were deported from Portugal to the provinces of Maranhão and Ceará. This article traces the origins of this claim to a group of early twentieth-century ophthalmologists from Northeast Brazil, particularly in Ceará. It reveals that several racial projects are folded into the claim and makes a case for the need to approach the dynamics of racialization of Romanies relationally. The analysis of the Romani societal position, characteristics ascribed to them in relation to other communities, and the ways those communities are racialized not only reveals new insights but breaches the continued insularity of Romani studies.

KEYWORDS Romanies; trachoma; Brazil; relational racialization; public health

Data publikacji: 21.12.2025 | Data publikacji online: 16.10.2026
OPEN ACCESS
© 2025 Martin Fotta. Artykuł w otwartym dostępie na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

Martin Fotta
Instytut Etnologii, Akademia Nauk Republiki Czeskiej

Romowie w splecionej matrycy urasowienia. Jak w Brazylii oskarżono *Ciganos* o sprowadzenie choroby zakaźnej

JEDNOZDANIOWA FORMUŁKA O *CIGANOS* I JAGLICY

Niniejszy artykuł pochyla się nad osobliwym wątkiem pobocznym w historii brazylijskiej medycyny: twierdzeniem, że jaglicę sprowadzili do kraju *Ciganos* (Romowie). Jaglica, choroba zakaźna wywoływana przez bakterię *Chlamydia trachomatis*, powoduje ziarninowanie wewnętrznej powierzchni powiek, co może prowadzić do bólu oczu, a w konsekwencji do ślepoty. Uważa się, że pierwszym ogniskiem choroby w Brazylii był Region Północno-Wschodni (Nordeste), a dokładnie dolina Cariri w stanie Ceará. Literatura przedmiotu określa ten rejon mianem *„foco de Cariri"* lub *„foco de Nordeste"* – ognisko Cariri lub ognisko północno-wschodnie, odróżniane od innego obszaru występowania choroby na południu kraju.

W pierwszych dekadach XX wieku część lekarzy utrzymywała, że jaglica przybyła do Brazylii wraz z *Ciganos* deportowanymi z Portugalii w XVIII stuleciu. Teza ta pojawia się w tekstach poświęconych tej chorobie aż po wiek XXI. W poradniku dotyczącym zwalczania jaglicy, opublikowanym przez Ministerstwo Zdrowia w 2001 roku, czytamy na przykład:

> Mówi się, że [jaglica] była obecna na północnym wschodzie Brazylii od XVIII wieku, pojawiając się wraz z deportacją *Ciganos* wypędzonych z Portugalii i osiedlonych w prowincjach Ceará i Maranhão, stanowiąc tym samym pierwsze w kraju „ogniska" jaglicy, z których najsłynniejszym było „ognisko Cariri", na południu dzisiejszego stanu Ceará[1].

Podobne twierdzenia można znaleźć w artykułach naukowych, jak ten opublikowany w „Brazilian Journal of Ophthalmology" w 2012 roku:

[1] Oswaldo M. de Barros, *Manual de controle do tracoma*, Ministério da Saúde: Fundação Nacional de Saúde, Brasília 2001, s. 9.

> Mówi się, że [jaglica] została sprowadzona do Brazylii w XVIII wieku, na północnym wschodzie, wraz z deportacją *Ciganos* wypędzonych z Portugalii i osiedlonych w prowincjach Ceará i Maranhão, co dało początek pierwszym „wybuchom" jaglicy w kraju, z których najsłynniejszym był „wybuch w Cariri", na południu obecnego stanu Ceará[2].

Artykuł prasowy z 2008 roku, opisujący działania profilaktyczne przeciwko jaglicy podejmowane w szkołach w głębi stanu Ceará, stawia podobną tezę:

> Według odnośnej literatury, prowincje Ceará (w regionie Cariri) i Maranhão stały się w XVIII wieku bramami, przez które choroba wdarła się do Brazylii wraz z deportacją *Ciganos* wydalonych z Portugalii[3].

Wszystkie te wypowiedzi mają pewne cechy wspólne: przywoływane detale, sposób wiązania w ciąg argumentów, umiejscowienie twierdzenia w ogólnej narracji oraz fakt, że niezmiennie przybierają one formę pojedynczego zdania. Ilekroć brazylijskie teksty o jaglicy omawiają pochodzenie i rozprzestrzenianie się choroby, najpierw stwierdza się, że jaglica nie jest endemiczna dla tego kraju. Po tej obserwacji następuje niekiedy kilka linijek sugerujących mniej więcej to samo: „Jaglica została po raz pierwszy sprowadzona do kraju przez *Ciganos* deportowanych z Portugalii do Ceará [czasami także Maranhão] w XVIII wieku [czasami konkretnie w 1718 roku], przy czym dolina Cariri doświadczyła pierwszego wybuchu infekcji". W formie i treści teksty medyczne wtórują sobie nawzajem od początku XX wieku; poprzez powtarzanie tak sformułowanego dowodu wyłania się pewnego rodzaju oderwana prawda – maksyma.

Literatura poświęcona jaglicy nie skupia się wszak bezpośrednio na Romach ani się nimi nie interesuje. Ich związek z infekcją jest wspominany mimochodem i przedstawiany jako historyczna ciekawostka bez żadnych dalszych konsekwencji czy interpretacji, podczas gdy same teksty koncentrują się na innych aspektach – te cytowane powyżej, na przykład, dostarczają wytycznych dotyczących kontroli transmisji choroby, donoszą o nieustającej potrzebie szkolenia personelu medycznego w tym zakresie oraz informują czytelników o profilaktyce jaglicy w lokalnych szkołach. Właśnie z tych powodów bliższe przyjrzenie się temu skojarzeniu okazuje się pouczające.

Jak pokażę poniżej, owa maksyma ukształtowała się w pierwszych dekadach XX wieku – w okresie intensywnych obaw związanych z zakażeniami jaglicą, zarówno w skali krajowej, jak i międzynarodowej. Począwszy od końca XIX wieku

[2] Silvana A. Schellini, Roberta L.F. de Sousa, *Tracoma: Ainda uma importante causa de cegueira*, „Revista Brasileira de Oftalmologia", 2012, t. LXXI, nr 3, s. 200.
[3] Ícaro Joathan, *Prevenção do tracoma é divulgada nas escolas*, „Diário do Nordeste", 29 listopada 2008.

państwa na całym świecie zaczęły przyjmować inicjatywy mające na celu kontrolę jej rozprzestrzeniania się. Za głównych nosicieli infekcji uważano powszechnie migrantów zarobkowych, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Profilaktyka jaglicy zajmuje zatem szczególne miejsce w historii urasowienia mniejszości lub kontroli migrantów wewnętrznych za pomocą nadzoru medycznego nad chorobami zakaźnymi[4]. Nie wystarczy jednak traktować brazylijskiej „jednozdaniówki" jako zwykłej wariacji na ten temat. Niniejszy artykuł opiera się raczej na założeniu, że idee i logiki, które ugruntowały wyłonienie się tej „prawdy" – oraz jej atrakcyjność nawet dzisiaj – świadczą o specyficznym kontekście, w którym takie stwierdzenie znajdowało oddźwięk i wydawało się rozsądne.

W dekadach przełomu XIX i XX wieku różne procesy społeczne znajdowały odzwierciedlenie w rozmaitych projektach rasowych, które z kolei owe procesy kształtowały. Te różne logiki rasowe, kategorie i idee splatały się ze sobą i w sobie osadzały, czerpiąc z – i współtworząc – „zazębiającą się architekturę" „matrycy rasowej", która uczyniła *Ciganos* widocznymi. Była to historycznie przygodna formacja rasowa, z której powiązanie między jaglicą a *Ciganos* wyłoniło się jako znaczące i spójne. Pojęcie „matrycy rasowej" zapożyczam od Noémie Ndiaye[5], która używa go do opisania powiązań różnorodnych formacji rasowych, często wyłaniających się w różnych okresach i miejscach[6], a które zazwyczaj rozpatrywane byłyby oddzielnie[7]. Sedno mego argumentu w niniejszym artykule sprowadza się do tego, że chociaż owa „jednozdaniówka" jawi się dziś jako kuriozum wyodrębniające *Ciganos* poprzez wykorzystanie powszechnego antycygańskiego toposu egzotycznych nomadów, w istocie wpisanych jest weń szereg projektów rasowych, które w rzeczy samej umieszczają *Ciganos* w sąsiedztwie innych grup i społeczności. Mówiąc nieco dosadnie: to właśnie sprawiło, że to twierdzenie „chwyciło".

Dostrzeżenie tych powiązań wymaga jednak wyjścia poza samą analizę genealogii stereotypu lub umiejscawiania Romów wyłącznie w odniesieniu do nieromskiej większości. Chociaż romskiego projektu rasowego nie można traktować w oderwaniu od innych projektów, a urasowienie Romów nie zachodzi w izolacji od innych społeczności, takie właśnie izolacyjne podejście dominuje w dziedzinie studiów romskich, w tym w krytycznych studiach romskich – reprodukując tym samym logikę antycyganizmu, nawet wówczas, gdy z nim polemizuje. Rekonstruując genezę naukowej „prawdy" o jaglicy i *Ciganos*, artykuł niniejszy postuluje natomiast potrzebę relacyjnego ujmowania procesów urasowienia Romów. Aby wyostrzyć

[4] Dziękuję Victorii Shmidt za zwrócenie mi uwagi na ten fakt.

[5] Noémie Ndiaye, *Black Roma: Afro-Romani connections in early modern drama (and beyond)*, „Renaissance Quarterly", 2022, t. LXXV, nr 4, s. 1270.

[6] Nawet przed pojawieniem się pojęcia „rasy" i nowoczesnej myśli rasowej jako takiej. Zob. *Seeing race before race: Visual culture and the racial matrix in the premodern world*, red. Noémie Ndiaye, Lia Markey, ACMRS Press, Arizona State University, Tempe 2023.

[7] Ndiaye posługuje się tym pojęciem, aby uwidocznić sieć relacji afro-romskich w XVII-wiecznym dramacie zachodnioeuropejskim.

Powyżej: *Odkupienie Chama* (Modesto Brocos, 1895). Trzy pokolenia hipergamii rasowej – czarnoskóra babka, matka mulatka, biały ojciec i dziecko *quadroon* (ćwierć „czarnej krwi) – zmierzającej ku „wybieleniu". Relacyjna natura porcesów urasowienia determinowała pozycjonowanie grup mniejszościowych, w tym brazylijskich Romów. Ze zbiorów Museu Nacional de Belas Artes. Poniżej: Scena zalotów białego mężczyzny i mulatki z akwareli Carlosa Julião, obrazująca negocjowanie statusu w społeczeństwie kolonialnej Brazylii i mechanizm *„mulatto escape hatch"* (wentyla bezpieczeństwa) – awansu poprzez asymilację fenotypową. Źródło: Carlos Julião, *Riscos Iluminados de Figurinhos de Negros e Brancos dos Uzos do Rio de Janeiro e Serro Frio*, ok. 1775, ze zbiorów: Biblioteca Nacional do Rio de Janeiro.

* Niniejszy aneks pochodzi od redakcji. Został opracowany dla polskiego wydania w celu poszerzenia kontekstu historycznego i nie stanowi integralnej części oryginalnego artykułu. To samo dotyczy stron 74, 78 [przyp. red.].

tę perspektywę metodologiczną i teoretyczną, najpierw zestawiam ją z dwoma zabiegami analitycznymi powszechnie stosowanymi w studiach romskich przy badaniu podobnych zjawisk. Następnie rekonstruuję powiązanie między *Ciganos* a jaglicą w Brazylii, sugerując, że owo schematyczne twierdzenie ma swoje źródło w artykule wpływowego okulisty, któremu powierzono kierownictwo federalnej kampanii przeciwko jaglicy. Na niego kolei wpływ miał lekarz z poprzedniego pokolenia. Wreszcie w części ostatniej analizuję i porównuję ich teksty, aby wyodrębnić różne projekty rasowe, w ramach których sformułowano związek pomiędzy pojawieniem się jaglicy a *Ciganos*.

BADANIE URASOWIENIA ROMÓW W UJĘCIU RELACYJNYM

Starając się zrozumieć powiązanie jaglicy z *Ciganos*, jeden z oczywistych zabiegów analitycznych, jaki nasuwa się romologowi, polega na potraktowaniu go jako stereotypu i umieszczeniu w uniwersum antycygańskich klisz oraz historii stygmatyzacji. Taki zabieg mogłoby zaowocować tekstem zatytułowanym *Wizerunki Romów w dziewiętnastowiecznej Brazylii* lub *Reprezentacja Romów w literaturze medycznej*. Mógłbym wskazać inne momenty, w których *Ciganos* w Brazylii byli łączeni z chorobami, infekcjami lub ułomnościami. Choć odniesienia te są rzadkie, jako że autorzy brazylijscy i zagraniczni obserwatorzy rzadko odnotowują obecność Romów, można je odnaleźć. Przykładowo, komentując korespondencję między władzami z początku XVIII wieku, João Dornas Filho, jedna z założycielskich postaci brazylijskiej „cyganologii" („*Ciganologia*")[8], pisze:

> 6 lipca tego burzliwego roku [1737] dowódca oddziałów konnych ponownie obszernie pisał do Gubernatora Kapitanii [w Minas Gerais], wciąż skarżąc się na epidemię ospy, która pustoszyła ludność, plagę być może przywleczoną przez samych Cyganów (*peste talvez conduzida pelos próprios boêmios*)[9].

W rzeczywistości kapitan dragonów nie powiązał w swoim liście ospy z *Ciganos*; Dornas Filho prawdopodobnie poczuł się zainspirowany do postawienia takiej hipotezy ze względu na skojarzenie między *Ciganos* a jaglicą, które w jego czasach było już ustalone i które powtarza w innym miejscu tekstu[10].

Albo weźmy Gilberto Freyrego, który w *Nordeste,* książce opublikowanej w 1937 roku, próbującej uchwycić społeczną i kulturową specyfikę regionu, pisze:

[8] Florencia Ferrari, Martin Fotta, *Brazilian Gypsiology: A view from anthropology*, „Romani Studies", 2014, t. XXIV, nr 2, s. 111–136.
[9] João Dornas Filho, *Os Ciganos em Minas Gerais*, „Revista do Instituto Histórico e Geográfico de Minas Gerais", 1948, t. III, s. 149.
[10] *Ibidem*, s. 139.

Geograficzne rozmieszczenie jaglicy na terenie Brazylii, wskazujące dwa główne ogniska epidemii: São Paulo na południu i Ceará na północy. Źródło: Hermínio Conde, *Antiguidade do trachoma no norte do Brasil.*

Distribuição geographica do Trachoma no Brasil, assignalados os dois fócos de maior endemicidade: o de S. Paulo, ao sul, e o do Ceará, ao norte.

> Możliwe jest również, że ci niezwykle plugawi ludzie, *Ciganos*, deportowani do Nordeste od XVII wieku – przynajmniej od 1686 roku – byli wielkimi propagatorami pcheł i pluskiew w tym brazylijskim regionie[11].

W książce tej (jak i w innych swoich pracach) wpływowy socjolog czyni jedynie kilka przelotnych wzmianek o *Ciganos*, którzy nie odgrywają żadnej znaczącej roli w jego charakterystyce społeczeństwa i kultury Nordeste. Wspomina o nich jedynie jako o artystach, nieuczciwych handlarzach, złodziejach zwierząt, a czasem dzieci[12]. W słynnym ujęciu Freyrego cywilizacja brazylijska charakteryzowała się mieszanką ras i spersonalizowanymi formami relacji, które, jak uważał, wyłoniły się z intymności życia plantacyjnego. Romowie znajdowali się na uboczu tego projektu rasowego i wpasowywali się w niego niezgrabnie, „na marginesie", jako wędrowni handlarze.

Podobne przedstawianie *Ciganos* i ich miejsca w społeczeństwie znajdują echo w jednej z najwcześniejszych wzmianek łączących ich z jaglicą. Obserwacje te zostały odnotowane prawie dekadę wcześniej niż u Freyrego i przypisywane są prawdopodobnie najsłynniejszemu brazylijskiemu okuliście tamtego pokolenia. Według jednego z jego studentów:

> Dociekając, kto mógł zanieść w te odległe rejony w głębi Ceará zarazek tej straszliwej choroby, mianowicie jaglicy, dr Moura był przekonany, że skoro jaglica jest chorobą endemiczną w Egipcie, gdzie do dziś rozprzestrzenia się w zadziwiającym tempie, musiała zostać przyniesiona do nas przez Cyganów egipskich (*ciganos egypcios*), którzy niegdyś przemierzali nasz kraj w ogromnych karawanach w poszukiwaniu zarobku. Kiedy dotarli do Ceará i przeniknęli na nasze pustkowie (*sertões*), udali się do Crato, będącego wówczas wielce zasobnym i gęsto zaludnionym ośrodkiem w tym rozległym regionie[13].

José Cardoso de Moura Brasil (1848–1928) urodził się w stanie Ceará. Po okresie pracy w Europie, a przed osiedleniem się w Rio de Janeiro, przez krótki okres w połowie lat 70. XIX wieku praktykował medycynę w Ceará, dokumentując wiele przypadków jaglicy[14]. Jego rozumowanie opiera się na postrzeganiu *Ciganos* jako przede wszystkim wędrownych handlarzy i usługodawców, którzy ze względu na swój styl życia byli odpowiedzialni za rozprzestrzenianie

[11] Gilberto Freyre, *Nordeste: Aspectos da influência da cana sobre a vida e a paisagem do Nordeste do Brasil*, Livraria José Olympio, São Paulo 1937, s. 117.
[12] *Ibidem*, s. 155, 157.
[13] Hélio G. Ferreira, *Considerações em torno do tracoma no Ceará*, „Ceará Médico", 1928, t. X, nr 4, s. 20; cyt. za: Zilda M.M. Lima, Pablo V.S. Lima, *O trachoma no Ceará: o olhar da medicina nas primeiras décadas do século XX no discurso do Dr. Hélio Ferreira Góes*, „Contraponto", 2021, t. X, nr 1, s. 374.
[14] Zilda M.M. Lima, Pablo V.S. Lima, *op. cit.*, s. 372

społecznych i medycznych bolączek. Moura Brasil dostrzega również związek z Egiptem. W dzisiejszej Brazylii niektórzy Romowie z grupy Calon, jak również nie-Romowie, nadal twierdzą, że *Ciganos* wywodzą się z Egiptu. Pierwsze książki o brazylijskich *Ciganos* także charakteryzują Romów jako powiązanych z Egiptem – jako „rozbitków wymarłej cywilizacji"[15]. Ponieważ jaglica była znana w Brazylii (i na świecie) jako „egipska oftalmia" lub bardziej popularnie „egipska choroba oczu", skojarzenie to było zbyt sugestywne, by je zignorować.

Zestawienie stereotypów i poglądów o Romach jako niegodnych zaufania wędrownych handlarzy o mitycznych egipskich korzeniach, oskarżanie ich o szerzenie występku i chorób – to sugestywny zabieg analityczny. Jest on jednak również przejawem prezentyzmu, a zarazem podejścia oderwanego od kontekstu, ponieważ sugeruje, że stereotypy te poddają się jednolitej, antycygańskiej logice.

Drugim zabiegiem analitycznym byłoby porównanie występowania tego zjawiska z jego obecnością w innych miejscach. W ten sposób byłbym w stanie rozpoznać, czy powiązanie jaglicy z Romami pojawiło się w tym okresie gdzie indziej. I rzeczywiście, takie skojarzenie nie było unikalne dla Brazylii. Victoria Shmidt pokazuje, jak czechosłowacka kampania na rzecz wykorzenienia jaglicy (1920–1925), zwłaszcza na Zakarpaciu, „wprowadziła nazwę choroby (»egipskie zapalenie oczu«), bezpośrednio łączącą jaglicę z Romami, których egipskie pochodzenie pozostawało jednym z najbardziej rozpowszechnionych stereotypów"[16]. Czechosłowackie władze medyczne postrzegały Romów jako głównych roznosicieli infekcji jaglicy, a propaganda konsekwentnie wykorzystywała powiązanie między dwoma stygmatami: egipskim pochodzeniem i rozprzestrzenianiem choroby.

Na pierwszy rzut oka zestawienie Pierwszej Republiki Brazylijskiej (1889––1930) i Pierwszej Republiki Czechosłowackiej (1918–1938) w jednej ramie może budzić zdumienie. Jednak w obu krajach poglądy na Romów czerpały z tej samej europejskiej puli antycygańskich toposów. W obu przypadkach mamy też do czynienia z dwoma biednymi regionami peryferyjnymi, gdzie Romowie stali się stosunkowo widoczni, częściowo dzięki dynamice, poprzez którą regiony te były włączane do nowych państw. Jeden z aspektów tego procesu obejmował programy mające na celu wyeliminowanie chorób zakaźnych. Lekarze dzielili się wiedzą na temat profilaktyki i leczenia jaglicy, i można sobie wyobrazić, że przekonanie o związku między Romami a jaglicą krążyło między nimi.

Niemniej jednak problematycznym pozostaje fakt, że tego rodzaju analiza wikła badaczy w powielanie schematu antycyganizmu i jego pojęć, traktujących Romów jako przypadek *sui generis* i uznających ich los za niepowiązany z losem

[15] Mello Moraes Filho, *Cancioneiro dos Ciganos: Poesia popular dos ciganos da Cidade Nova*, B.L. Garnier, Rio de Janeiro 1885, s. 23. Zob. także: *idem*, *Os Ciganos no Brazil: Contribuição ethnographica*, B.L. Garnier, Rio de Janeiro 1886.

[16] Victoria Shmidt, *The politics of surveillance in the interwar Czechoslovak periphery: The role of campaigns against infectious diseases*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung", 2019, t. LXVIII, nr 1, s. 49.

innych poddanych procesom urasowienia i mniejszościowych grup, a jedynie z losem „większości". Paradoksalnie, choć taka postawa legitymizuje studia romskie jako obszar badawczy, jednocześnie hamuje rozmowę między różnymi dziedzinami i ogranicza wpływ tej dziedziny[17]. Niniejszy artykuł opiera się jednak na założeniu, że analiza, miast prowadzona być w oparciu o typy idealne i w odniesieniu do pojedynczego punktu, winna mieć charakter relacyjny. Musi próbować uchwycić historycznie przygodne stosunki władzy i umieścić Romów w nadrzędnym systemie rasowym wraz z innymi grupami. Co więcej, zamiast patrzeć na „stosunki rasowe" (lub „stosunki etniczne"), proponuję w tym artykule analizę procesu urasowienia (lub etnicyzacji).

W kierunku tym podąża artykuł Shmidta – przybliżając dynamikę wewnętrznej kolonizacji regionu Zakarpacia, badając wpływ tego procesu na sposób, w jaki pracownicy służby zdrowia postrzegali relacje między Czechami (centrum) a innymi grupami etnicznymi[18]. Powiązanie jaglicy z Romami w Czechosłowacji odzwierciedlało zatem nie tylko ewentualną większą częstotliwość występowania jaglicy wśród zubożałych Romów żyjących wówczas w tej peryferyjnej strefie, ale było zgodne z etnicznym projektem ekspertów. Projekt ten hierarchicznie sytuował Czechów, Słowaków, Rusinów, Węgrów, Żydów, Romów i innych. Romów traktowano jako postacie podejrzane, które w zmowie z Węgrami sabotowały modernizację regionu, jego integrację z państwem czechosłowackim oraz emancypację etnicznych Słowaków i Rusinów.

Analiza Shmidta umieszcza zatem Romów wraz z innymi grupami w dynamice wewnętrznej kolonizacji, identyfikując nadrzędną hierarchię, która działała wedle pewnej logiki (Czesi – „inni") i która zaistniała w tym momencie historycznym. Jakkolwiek wyraźnie unaocznia to dynamikę hegemonii, pragnę zasugerować, że przynajmniej w przypadku brazylijskim matryca różnorodnych projektów rasowych – niektórych dominujących, innych wschodzących lub rezydualnych, by użyć terminologii Raymonda Williamsa[19] – łączyła poszczególne społeczności na różne sposoby i stanowiła podstawę konsolidacji powiązania między jaglicą a *Ciganos*. Ten ruch każe widzieć urasowienie „jako dynamiczny i interaktywny proces, [ponieważ]

[17] Nawet jeśli badacz argumentuje, że na przykład inne mniejszości również oskarżano o szerzenie chorób (migrantom wewnętrznym i zewnętrznym przypisywano przenoszenie jaglicy), grupy te są postrzegane jako dyskretne, ich tożsamości i granice jako dane, i są one zestawiane z poglądami większości (państwa, elit) wymienianymi jakby w kolumnach tabeli, równolegle, jako różne, ale równoważne. Jak będzie widać w całym tym artykule, opowiadam się zamiast tego za porównaniem relacyjnym konkretnych formacji rasowych. Zob. Grace K. Hong, Roderick A. Ferguson, *Introduction*, w: *Strange affinities: The gender and sexual politics of comparative racialization*, red. Grace K. Hong, Roderick A. Ferguson, Duke University Press, Durham 2011, s. 1–22; Shu-Mei Shih, *Comparative racialization: An introduction*, „PMLA" 2008, t. CXXIII, nr 5, s. 1347–1362.

[18] Victoria Shmidt, *op. cit.*, s. 35; Victoria Shmidt, Karl Kaser, *A critical history of health films in Central and Eastern Europe and beyond*, Routledge, Londyn 2023, s. 118.

[19] Raymond Williams, *Dominant, residual, and emergent*, w: *Twentieth-century literary theory: A reader*, red. K.M. Newton, wyd. II, Macmillan, Basingstoke 1997.

odnoszące się do grup konstrukcje rasowe są formowane nie tylko w stosunku do białości [czy pojedynczego centrum], ale także do innych deprecjonowanych i marginalizowanych grup"[20]. Krótko mówiąc, urasowienie Romów musi być analizowane relacyjnie[21]. Nie można go zredukować do jednej binarnej pary (mniejszość/większość, Romowie/nie-Romowie itd.), która sama w sobie jest produktem antycyganizmu, kolonizacji wewnętrznej i nowoczesnego podziału wiedzy.

W kontekście brazylijskim analiza relacyjna umożliwia uznanie, że urasowienie Romów nie zachodzi w sposób samodzielny i izolowany[22]. Liberalni myśliciele, tacy jak Freyre, rozwinęli specyficzną koncepcję stosunków rasowych i promowali pewne idee mieszania ras, które wywiedli ze swojej analizy afrykańskiego niewolnictwa i patriarchalnego systemu plantacyjnego. *Ciganos* byli mniej lub bardziej wpasowani, czy też „adaptowani"[23], do tego systemu; znajdowali się na uboczu tej narracji, bezpośrednio z nią nie powiązani, niemniej jednak, zostali przez nią naznaczeni – uczyniła ona z nich, jak ujawniają te medyczne „jednozdaniówki", pewnego rodzaju kuriozum.

Podążając tym tropem metodologicznym, przedstawię poniżej, jak na początku XX wieku wyłoniło się w Brazylii owo powiązanie *Ciganos* z jaglicą oraz jego schematyczną formułę. Nawet tak drobne historyczne ślady ujawniają „wspólne pole znaczenia i władzy"[24], które łączy pozycję Romów i przypisywane im cechy

[20] Daniel M. HoSang, Natalia Molina, *Introduction: Toward a relational consciousness of race*, w: *Relational formations of race: theory, method, and practice*, red. Natalia Molina, Daniel M. HoSang, Ramón A. Gutiérrez, University of California Press, Oakland 2019, s. 2.

[21] *Relational formations of race: Theory, method, and practice*, red. Natalia Molina, Daniel M. HoSang, Ramón A. Gutiérrez, University of California Press, Oakland 2019; Shu-Mei Shih, *op. cit.*, s. 1347–1362.

[22] Ann Ostendorf (np. Ann Ostendorf, *Louisianští Romové: konstrukce rasy v koloniálním Karibiku*, „Romano Džaniben", 2021, nr 28 (1), s. 33–55; *eadem*, *Racializing American "Egyptians": Shifting legal discourse, 1690s–1860s,* „Critical Romani Studies" 2020, nr 2 (2), s. 42–59) przyjmuje podobne podejście do badania wczesnonowożytnego Atlantyku, podczas gdy Dalen Wakeley-Smith [Dalen C.B. Wakeley-Smith, *They Came Like Gypsies in the Night: Immigration Regimes, Race, and Romani Representations in New York City 1890–1960*, rozprawa doktorska, University of Michigan, Ann Arbor 2022] bada relacyjne projekty rasowe Romów i innych grup w Nowym Jorku pod koniec XIX wieku. Chociaż nasza trójka koncentruje się na obu Amerykach, Wakeley-Smith twierdzi, że podejście to może być również przydatne w badaniach związanych z Romami w Europie (Dalen C.B. Wakeley-Smith, *Relational Formations of Race: Theory, Method, and Practice* [recenzja], „Critical Romani Studies", 2022, t. IV, nr 2, s. 172–176.

[23] Styczne miejsce Romów zarówno w projekcie rasowym Freyrego, jak i w opisanym tu liberalnym projekcie rasowym, jest widoczne w argumentach, które Freyre przedstawia w *Sobrados e Mucambos (Dworki i lepianki)*, opublikowanym w 1936 r. jako część trylogii o formowaniu się społeczeństwa brazylijskiego: „Ci nomadzi [*Ciganos*] przystosowali się do naszego systemu patriarchalnego tylko jako ludzie marginesu: jako drobni i czasem sadystyczni handlarze niewolnikami w miastach, a w głębi lądu jako handlarze końmi oraz naprawiacze patelni, kotłów i maszyn do rafinacji cukru". W konsekwencji „wielu *Ciganos*, po początkowej fazie społecznie patologicznej marginalności, rozpłynęło się w brazylijskiej całości". Zob. Gilberto Freyre, *Sobrados e Mucambos 2*, José Olympio, São Paulo 1951, s. 790–791.

[24] Daniel M. HoSang, Natalia Molina, *op. cit.,* s. 10.

z cechami innych urasowionych grup. Urasowienie w ramach różnych projektów rasowych nie zachodzi jednak wzdłuż jednej osi, a procesu tego nie można zredukować do pojedynczej hierarchii. Systemy i lokalne porządki rasy są historycznie przygodne i powoływane są do życia, by służyć różnym celom i wikłają się w siebie nawzajem. Jak pokażę, owe różnorakie projekty rasowe, koncepcje i konstrukty – w tym oczywiście neo-europejski antycyganizm, są ze sobą powiązane w ramach jednozdaniowej formuły o sprowadzeniu jaglicy do Brazylii.

PÓŁNOCNO-WSCHODNIE OGNISKO CHOROBY

Region Północno-Wschodni Brazylii – najbiedniejszy w kraju – składa się z dziewięciu stanów. Na początku XX wieku tereny te, w tym zwłaszcza *sertão* – półpustynne, pasterskie pustkowie – nawiedzał głód i skrajne ubóstwo. Warunki panujące w *sertão* – niedostateczna higiena i standardy sanitarne, przeludnione gospodarstw domowych oraz braku dostępu do wody pitnej – sprzyjały rozprzestrzenianiu się jaglicy. Istniało zaledwie kilka szpitali, wszystkie zlokalizowane w stolicach stanów na wybrzeżu.

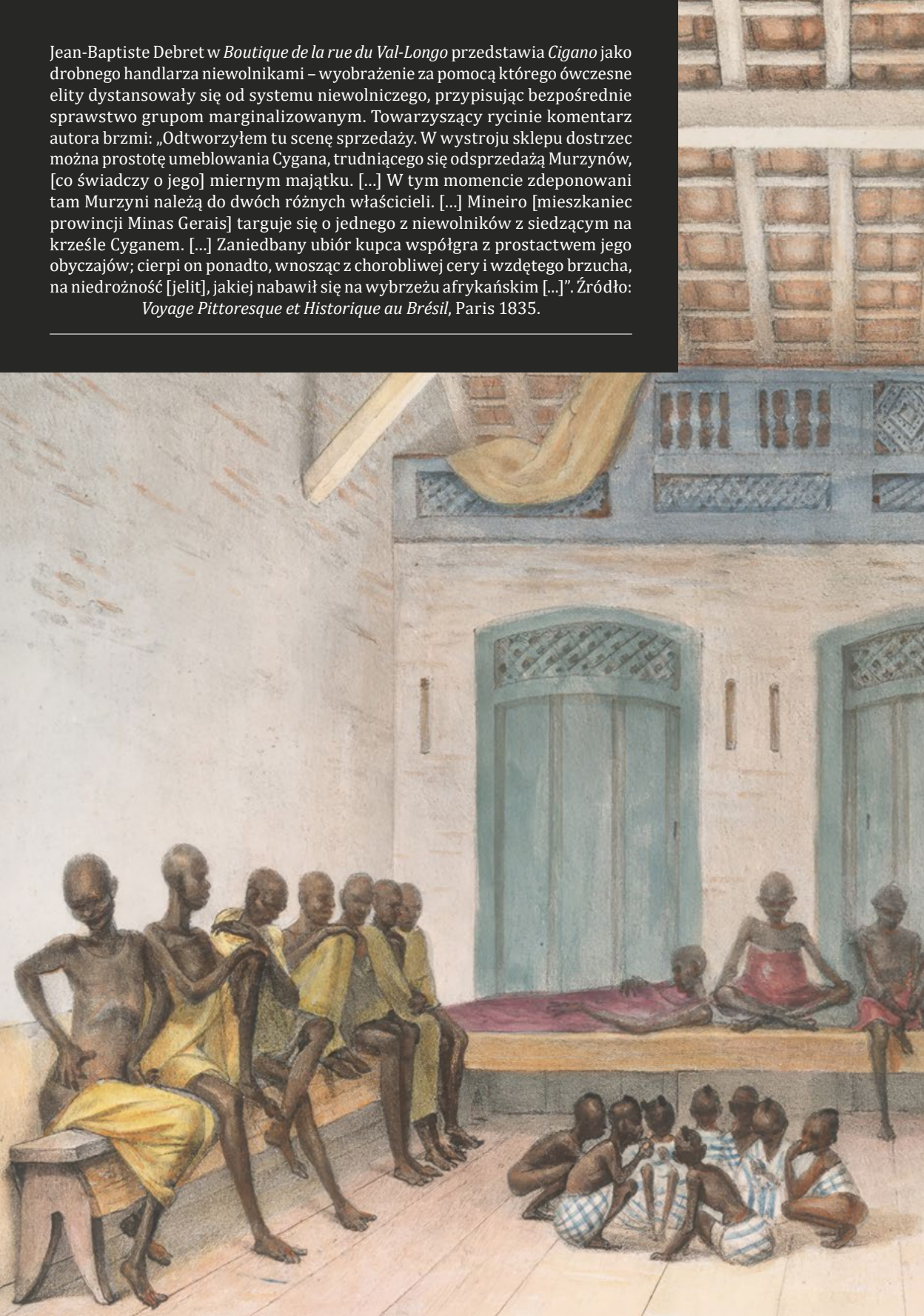
Region stał się „rajem okulistów”[25], a lekarze zaczęli dokumentować przypadki jaglicy już w drugiej połowie XIX wieku. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 1920 roku, w stanach Ceará, Piauí i Paraíba, na każdych 10 000 mieszkańców było 15 niewidomych, a w stanie Maranhão – 16[26]. Jaglica była najczęstszą przyczyną ślepoty. Inspekcje szkolne ujawniły skalę epidemii – według artykułu opublikowanego w 1929 roku w gazecie wychodzącej w Maranhão, spośród 1000 dzieci przebadanych w Teresinie, mieście w sąsiednim stanie Piauí, 200 było zarażonych. Artykuł skarżył się na „zbrodniczą bezczynność” rządu w walce z epidemią[27]. Wspominając swoje kilkudziesięcioletnie doświadczenie w stanie Bahia, pewien okulista zauważa:

> Wykonując nasz zawód, odwiedzaliśmy gospodarstwa domowe, w których nie było ani jednej osoby wolnej od tej choroby, a także kilka takich, w których całe rodziny zostały bez wyjątku dotknięte najokrutniejszą ślepotą[28].

Książka o folklorze z regionu Cariri zawiera nawet cały rozdział zatytułowany *Tracoma e Folklore (Jaglica i folklor)*[29]. Dokumentuje, w jaki sposób infekcja została

[25] João Dornas Filho, *op. cit.*, s. 139.
[26] Hermínio Conde, *Antiguidade do trachoma no norte do Brasil*, „Annaes de Oculistica do Rio de Janeiro”, 1930, t. II, nr 10–12, s. 379.
[27] *O trachoma nas escolas piauhyenses*, „O Combate”, 6 maja 1929.
[28] Raymundo Ribeiro da Silva, *O trachoma na Bahia*, „Gazeta Medica da Bahia”, 1916, t. XLVIII, nr 2, s. 71.
[29] José A. de Figueiredo Filho, *O folclore no Cariri*, Imprensa Universitária do Ceará, Fortaleza 1962, s. 44–48.

Jean-Baptiste Debret w *Boutique de la rue du Val-Longo* przedstawia *Cigano* jako drobnego handlarza niewolnikami – wyobrażenie za pomocą którego ówczesne elity dystansowały się od systemu niewolniczego, przypisując bezpośrednie sprawstwo grupom marginalizowanym. Towarzyszący rycinie komentarz autora brzmi: „Odtworzyłem tu scenę sprzedaży. W wystroju sklepu dostrzec można prostotę umeblowania Cygana, trudniącego się odsprzedażą Murzynów, [co świadczy o jego] miernym majątku. [...] W tym momencie zdeponowani tam Murzyni należą do dwóch różnych właścicieli. [...] Mineiro [mieszkaniec prowincji Minas Gerais] targuje się o jednego z niewolników z siedzącym na krześle Cyganem. [...] Zaniedbany ubiór kupca współgra z prostactwem jego obyczajów; cierpi on ponadto, wnosząc z chorobliwej cery i wzdętego brzucha, na niedrożność [jelit], jakiej nabawił się na wybrzeżu afrykańskim [...]". Źródło: *Voyage Pittoresque et Historique au Brésil*, Paris 1835.

"Victoria", para Pedreiras, a 16.

MOLESTIAS DOS OLHOS

EXAME DA VISTA

Dr. Herminio Conde

Da Santa Casa de Misericordia do Rio de Janeiro. — Ex-interno official da Clinica Ophtalmologica de Faculdade de Medicina do Rio (serviço do Prof. Abreu Fialho).

Está inaugurado, á Praça João Lisbôa nº. 2, 1º. andar, o moderno consultorio optalmologico do

DR. HERMINIO CONDE

exclusivamente destinado ao tratamento das

MOLESTIAS DOS OLHOS

e ao

EXAME DA VISTA

Com apparelhamento completo, Zeiss e Lutz Ferrando, para cirurgia e clinica oculares, receita de oculos ,exame de fundo dos olhos (ophtalmoscopia electrica de Gullstrand), etc.

Appartamentos especiaes para diagnostico e

Powyżej: Badanie oczu w punkcie imigracyjnym na Ellis Island, Nowy Jork (1910). Walka z jaglicą, realnym wyzwaniem zdrowotnym, była dla władz USA jednocześnie pretekstem do kategoryzacji rasowej, a weryfikacja medyczna filtrem oddzielającym „zdrową tkankę narodu" od stygmatyzowanych jako nosiciele chorób „obcych". Źródło: Ellis Island Public Health Service Physicians. Obok: Ogłoszenie *Choroby oczu – badanie wzroku, dr Herminio Conde.* Źródło: „Pacotilha", 7 września 1929, São Luís, Maranhão [baza danych: memoria.bn.gov.br].

„zintegrowana" z tradycją ludową, na przykład w *repentes*[30] – takich jak poniższy, w którym sąsiedzi dokuczają ludziom z Cariri:

Lá vem o carro cantando	*Rozśpiewany wóz nadjeżdża*
Cheio de olhos de cana,	*Trzcinowych oczu pełen,*
As moças do Cariri	*Panienki z Cariri*
Têm olhos, não têm pestanas.	*Mają oczy, ale rzęs nie mają*[31].

Podsumowując, jaglica była w Brazylii nie tylko problemem medycznym, ale wpływała na życie gospodarcze, społeczne, kulturowe i polityczne. Skąd jednak wzięło się jej powiązanie z *Ciganos*?

W tym samym, 1929 roku, w którym opublikowano wspomniany artykuł prasowy, młody okulista w stanie Maranhão reklamował swoje usługi. Ogłoszenia uściślały, że jego „nowoczesny gabinet okulistyczny" obejmował „specjalne udogodnienia do diagnozowania i leczenia jaglicy". Lekarz ten, Hermínio da Morais Brito Conde (1905–1964), urodził się w Piracuruca, w stanie Piauí. Studiował medycynę na Narodowym Wydziale Medycyny *(Faculdade Nacional de Medicina)* w Rio de Janeiro i w 1927 roku ukończył studia specjalizując się w okulistyce. Karierę rozpoczął w 1929 roku w Nordeste, gdzie przebywał przez kilka miesięcy, po czym wrócił do Rio de Janeiro. Miał stać się jednym z największych w kraju autorytetów w dziedzinie jaglicy, a także jednym z najważniejszych brazylijskich okulistów pierwszej połowy XX wieku. W 1943 roku objął kierownictwo Federalnej Kampanii Przeciwko Jaglicy *(Campanha Federal contra o Tracoma)*, a w 1952 roku został członkiem komitetu ekspertów WHO ds. jaglicy.

Chociaż pogląd, że *Ciganos* sprowadzili tę chorobę do Brazylii, nie jest dziś przypisywany nikomu konkretniee, uważam, że twierdzenie to zawdzięcza swoją popularność, treść i formułkowy kształt Hermínio Conde, dokładnie zaś jego artykułowi *Antiguidade do Trachoma no Norte do Brasil (Początki jaglicy na północy Brazylii)*. Opublikowany w 1930 roku w specjalistycznym czasopiśmie „Annaes de Oculistica do Rio de Janeiro", tekst ten – zgodnie z tytułem – stawia sobie za cel opisanie genezy choroby w Brazylii[32]. Otwierają go trzy cytaty z różnych specjalistów, w tym wspomnianego Moura Brasila, który zaobserwował występowanie jej na północy w XIX wieku. Conde legitymizuje następnie swój autorytet, stwierdzając, że po dwóch latach pracy jako okulista w Piauí i Maranhão czuje się na siłach, by przedstawić własne obserwacje. Argumentuje, że warunki okulistyczne, społeczne i klimatyczne na północy Brazylii przypominały te, panujące w krajach tropikalnych, zwłaszcza w Indiach. Przedstawia również dostępne dane statystyczne oraz ocenia społeczne i ekonomiczne skutki jaglicy. Pisze, iż optycy

[30] Forma improwizowanej poezji śpiewanej.
[31] José A. de Figueiredo Filho, *op. cit.*, s. 45.
[32] Obecny podział na Brazylię Północną i Północno-Wschodnią nie był jeszcze wówczas ustalony.

Rycina przedstawiająca scenę z życia brazylijskich Cyganów. Fragment komentarza Debreta brzmi: „Kobiety są z reguły dobrze traktowane przez mężów i niechętnie wychodzą za mąż poza własną kastę, by uniknąć pogardy lub nienawiści ze strony krewnych. […] Kobiety Cyganów, choć kokieteryjne, pozostają na ogół cnotliwe, w mniejszym jednak stopniu z racji samej cnoty, co raczej z obawy przed zemstą i karą ze strony własnej kasty. […] Kawalerowie odnoszą się do mężatek z szacunkiem, poszukując wolnych Mulatek i Murzynek. […] Dumni ze swego bogactwa, wydają znaczne sumy na biżuterię. Będąc jednak narażonymi, ze względu na swą niską pozycję społeczną, na częste prześladowania, posiadają jedynie najprostsze sprzęty domowe, na ogół zaledwie kilka kufrów i hamak – przedmioty niezbędne, które nie stanowią obciążenia w razie konieczności nagłej przeprowadzki". Źródło: Jean-Baptiste Debret, *Voyage Pittoresque et Historique au Brésil*, Paris 1835.

z Ceará leczą jaglicę od pół wieku i że „byłoby zatem interesujące spróbować ustalić datę inwazji jaglicy i sposób, w jaki do niej doszło"[33].

Punkt kulminacyjny narracji Condego formułuje tezę wiążącą *Ciganos* z jaglicą. Najpierw cytuje on etnologa Antônio Bezerra de Menezesa, twierdząc, że „fale *Ciganos*" osiedlających się w regionie sprawiły, iż mieszkańcy Ceará odziedziczyli pewne ich cechy. W kolejnym akapicie argumentuje, że wierzenia i praktyki ludowe, odnalezione przez Moraesa Filho wśród *Ciganos* w Rio de Janeiro, były

[33] Hermínio Conde, *op. cit.,* s. 382.

podobne do tych spotykanych w Ceará, dodając, że w 1914 roku dr Ribeiro da Silva wygłosił prelekcję na temat przypadków jaglicy wśród *Ciganos* w Bahii. Wreszcie dokonuje Conde argumentacyjnego potknięcia: „Problem sprowadza się więc, moim zdaniem, do ustalenia [faktu] wypędzenia *Ciganos* do Brazylii i ustalenia jego daty". Dzięki pomocy historyków – jak twierdzi – udało mu się ustalić ją na 15 kwietnia 1718 roku, gdy zainicjowano kampanię deportacji *Ciganos* z Portugalii do jej kolonii – w tym do Ceará i Maranhão w Brazylii – i obszernie cytuje ogłaszający ją dokument[34]. Jego zdaniem, „[b]yło to ziarno, które w sprzyjającym środowisku sprawiło, że wykiełkowała dzisiejsza pandemia" – dzięki kolejnym falom wygnań *Ciganos* w początkach XVIII wieku[35].

Aby potwierdzić ową genezę, artykuł cytuje podróżników i lekarzy, którzy już w 1823 roku – tj. po udokumentowaniu obecności *Ciganos* w regionie – obserwowali problemy okulistyczne, z których wiele zidentyfikowano później jako jaglicę. Conde kończy artykuł, podsumowując swoją argumentację w trzech punktach:

> a) Pojawienie się jaglicy na północy Brazylii datuje się na rok 1718, kiedy to pierwsza grupa *Ciganos* została wypędzona z Portugalii do Maranhão i Ceará.
> b) Południe Ceará, zwłaszcza dolina Cariri, stało się intensywnym ogniskiem *(foco)*, z którego choroba rozprzestrzeniła się na sąsiednie stany.
> c) Wykorzenienie jaglicy z północy Brazylii, problem złożony i niemal nierozwiązywalny, wymagałoby ujednolicających działań Narodowego Departamentu Zdrowia Publicznego (DNSP)[36].

Conde, będący podówczas asystentem-wolontariuszem w klinice w Rio de Janeiro, nie był pierwszym, który połączył wprowadzenie jaglicy z Romami, ale jego uwagi różnią się od uwag osób takich jak Moura Brasil tym, że nie wspomina on o Egipcie. Jest jednak prawdopodobne, że artykuł ten – wyraźnie mający na celu wyjaśnienie pochodzenia jaglicy w Brazylii i napisany przez kogoś, kto wkrótce miał stać się uznanym specjalistą w tej dziedzinie – służył jako kluczowy punkt odniesienia dla zainteresowanych tematem.

Rzeczywiście, potwierdza to kilka tekstów z tego okresu. Dwa lata po publikacji Condego, dr Penido Burnier opublikował artykuł o historii i rozprzestrzenianiu się

[34] Na początku 1718 r. dekret nakazał uwięzienie *Ciganos* w całej Portugalii, a list królewski wysłany do gubernatorów kolonialnych z 15 kwietnia 1718 r. ogłosił ich deportację do kolonii. Zob. Bill M. Donovan, *Changing perceptions of social deviance: Gypsies in early modern Portugal and Brazil*, „Journal of Social History", 1992, t. XXVI, nr 1, s. 34. Rok 1718 odgrywa również ważną rolę w książce Moraesa Filho, z której korzysta także Conde: według głównego informatora Moraesa Filho, pana Pinto Noites (lat 89), to właśnie wtedy przybyli jego przodkowie. Zob. Mello Moraes Filho, *Os Ciganos no Brazil…*, s. 25. Należy zauważyć, że nie był to moment, w którym *Ciganos* po raz pierwszy pojawili się w Brazylii, chociaż w latach 1718–1755 nastąpił wzrost liczby banicji *Ciganos* do kolonii portugalskich (jak i pomiędzy nimi).
[35] Hermínio Conde, *op. cit.*, s. 384.
[36] *Ibidem*, s. 386.

jaglicy, w którym akceptuje hipotezę Condego, tym bardziej, „że *Ciganos* przybyli z Egiptu lub Indii, krajów nękanych jaglicą, i faktycznie zgromadzili się w Ceará, jak pokazują zapisy historyczne”[37].

W 1938 roku okulista Higino Costa Brito pisał w „A União”, gazecie wydawanej w João Pessoa (Paraíba):

> Ten śmiercionośny twór, który przybył tu na północ w 1718 roku wraz z pierwszą grupą *Ciganos* wydalonych z Portugalii do Maranhão i Ceará (Herminio Conde), jest niemal nieznany laikom w kwestiach medycznych. Podczas gdy wszyscy dyskutują i rozmawiają o problemie syfilisu, gruźlicy, trądu, malinicy (*bouby*) i tak wielu innych chorób endemicznych, nikt nie wspomina o problemie jaglicy, znacznie szerszym i bardziej przygnębiającym niż niejedne z wymienionych powyżej[38].

W przypisie do wydania *Historia Geral do Brasil* Varnhagena z 1936 roku redaktor komentuje, że „dr Herminio Conde przypisuje, na wiarygodnych podstawach historycznych, inwazję jaglicy na północy Brazylii *Ciganos*, którzy zostali wygnani w okresie kolonialnym” i odsyła do artykułu Condego z 1930 roku w „Annaes de Oculistica do Rio de Janeiro”[39]. Ogólnie rzecz biorąc, z biegiem czasu teksty omawiające pochodzenie i rozprzestrzenianie się jaglicy w Brazylii przestały wyraźnie odwoływać się do artykułu Condego. Utrzymały się jednak treść i forma jego tezy: punkty a) i b) z podsumowania zostają połączone i powtarzane niemal słowo w słowo aż po XXI wiek. Jak pokażę, ta powracająca formułka prowadzi nie tylko do kreacji oderwanej „prawdy”, ale także wypiera i wymazuje pokłady urasowionej argumentacji, która ją podpiera – pozostawiając jedynie błahe kuriozum, które wyodrębnia *Ciganos* i czerpie energię z ich egzotyzacji.

POWIĄZANIE JAGLICY Z *CIGANOS*

Conde opiera swoją tezę o pochodzeniu i dokładnym datowaniu pojawienia się jaglicy w Brazylii na lekturze źródeł historycznych i etnologicznych. Jedynym autorytetem medycznym, na który powołuje się na jej poparcie, jest dr Ribeiro da Silva. Wedle niego, w 1914 roku, Ribeiro da Silva wygłosił w Towarzystwie

[37] Penido Burnier, *O tracoma no Brasil: Sua origem e difusão*, „Arquivos do Instituto Penido Burnier”, 1932, t. I, s. 62.

[38] Higino Costa Brito, *Tracoma*, „A União”, 12 lipca 1938.

[39] Francisco A. de Varnhagen, *Historia geral do Brazil antes da sua separação e independencia de Portugal*, t. IV, red. Rodolfo Garcia, wyd. III, Companhia melhoramentos de São Paulo, São Paulo 1936, s. 24. Opublikowana po raz pierwszy w 1877 r., *Historia Geral do Brasil* jest klasycznym tekstem źródłowym na temat historii Brazylii. Sekcja, do której odnosi się przypis, dotyczy ciągłych deportacji *Ciganos* do Maranhão, Rio Grande do Norte i innych prowincji pod koniec XVII i na początku XVIII w., pomimo ograniczenia przez Koronę swobodnej migracji do kolonii. Przypis został dodany przez redaktora Rodolfo Garcię. Garcia jest również jednym z dwóch historyków, którym Conde dziękuje za identyfikację odpowiednich dokumentów historycznych.

Medycznym Szpitali w Bahii wykład, w którym „przedstawił statystyki przypadków jaglicy zidentyfikowanych wśród *Ciganos*"[40]. Nie udało mi się odnaleźć zapisu tego wykładu – być może jest on błędnie datowany. W 1916 roku Ribeiro da Silva opublikował jednak artykuł zatytułowany *O trachoma na Bahia* w „Gazeta Medica da Bahia". Został on zaprezentowany na spotkaniu tego samego towarzystwa 27 sierpnia 1916 roku, a kilka stron dotyczy *Ciganos*.

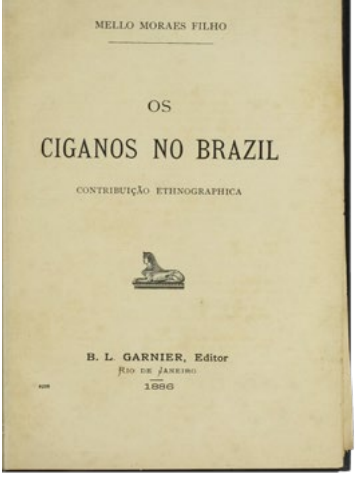
Raymundo Ribeiro da Silva był, jak sam pisał, lekarzem w bahijskim mieście Amargosa, położonym w przybrzeżnej *Zona da Mata* (obszar lasu atlantyckiego). Zanim przeniósł się do Amargosa w 1911 roku, przez 13 lat prowadził praktykę w Mundo Novo, w głębi stanu i odwiedzał miejscowości w *sertão*. W pierwszej części swojego artykułu z 1916 roku omawia swoje doświadczenia z infekcją w tych miejscach – „małe ogniska tu, duże ogniska tam, utrudniające rozwój naszego rolnictwa, zagrażające naszej przyszłości"[41]. Wyjaśnia, że jego intencją przy pisaniu artykułu jest uświadomienie władzom, co oznacza rozprzestrzenianie się tego „niebezpiecznego i szkodliwego wroga", oraz żądanie podjęcia przez nie odpowiednich środków.

Kolejna część artykułu bezpośrednio dotyczy naszego tematu[42]. Ribeiro da Silva próbuje odpowiedzieć, w jaki sposób ta „plaga" o korzeniach w Egipcie – co podkreśla lub do czego nawiązuje kilkakrotnie[43] – trafiła do Brazylii. Sugeruje on, że zazwyczaj to imigranci odpowiedzialni byli za sprowadzenie i rozprzestrzenianie się jaglicy – tak, jak miało to miejsce w południowej Brazylii. W Bahii jednakże, gdzie jaglica była obecna od dziesięcioleci, a przyjezdni robotnicy rolni należeli do rzadkości, ich rola musiała być znikoma. Co więcej, wśród tych nielicznych z nich, infekcji nie odnotowano. Rozważa on następnie import Afrykańskich niewolników, którzy w niedalekiej przeszłości mieli kluczowe znaczenie dla gospodarki plantacyjnej Bahii. Stwierdza jednak, iż jego własne statystyki, jak i obserwacje innych krajowych i międzynarodowych uczonych sugerują „względną wytrzymałość lub większą odporność [na jaglicę], która istnieje wśród rasy czarnej"[44]. Nie potrafiąc przypisać tej „plagi" „przymusowej imigracji" Afrykanów ani migracji europejskiej, konkluduje:

> Jedynie *Ciganos*, koczowniczy lud, który imigrował w tak dużej liczbie do naszego kraju, muszą być uznani za odpowiedzialnych za przenoszenie jaglicy[45].

Ribeiro da Silva twierdzi, że etnologia nadaje wiarygodność jego hipotezie. Po pierwsze, według niego, Moraes Filho udowodnił egipskie pochodzenie *Ciganos*,

[40] Hermínio Conde, *op. cit.*, s. 383.
[41] Raymundo Ribeiro da Silva, *op. cit.*, s. 71.
[42] *Ibidem*, s. 72–78.
[43] *Ibidem*, s. 72, 79, 90.
[44] *Ibidem*, s. 76.
[45] *Ibidem*, s. 77.

Karta tytułowa pierwszego wydania pionierskiej pracy *Os Ciganos no Brasil* Mello Moraesa Filho (1886)

zauważając, że zarówno hiszpańskie słowo „Gitano", jak i angielskie „Gypsy" były zniekształceniami słowa „Egyptian". Przedstawienie *Ciganos* przez Ribeiro da Silvę jako „*raça de gente vagabunda, que diz vir do Egypto*" („rasa włóczęgów, którzy twierdzą, że pochodzą z Egiptu")[46], pochodzi z *Os Ciganos no Brasil* Moraesa Filho lub ze współczesnego słownika[47]. Po drugie, zdaniem jego, *Ciganos* w Bahii żyją w nędzy i niedostatku, egzystując wydani na pastwę żywiołów, w sposób urągający moralności i sprzyjający rozprzestrzenianiu się zarazy:

> Bardzo często spotyka się cierpiących na jaglicę wśród tych grup *Ciganos*, czego wielokrotnie byliśmy świadkami, a sądząc po ich zwyczajach, pochodzeniu i częstotliwości zachorowań, skłaniamy się ku opinii, że to im zawdzięczamy rozprzestrzenienie się choroby w całym interiorze Bahii, jeśli nie na całej północy Brazylii[48].

W trzeciej części artykułu Ribeiro da Silva przechodzi do rozważań dotyczących rozprzestrzeniania się jaglicy. Stawia hipotezę, że wysoka wilgotność gleby sprzyja jej rozwojowi, popierając tę ideę obserwacjami, że infekcja rozprzestrzenia się głównie w obrębie rodzin ze względu na fakt, że ludność wiejska, w miejscach takich jak Amargosa, żyje w warunkach ciasnoty bez podstawowej higieny. Skupienie się na tym regionie produkującym kawę nie jest przypadkowe – dla niego jest to ekonomiczny kręgosłup Bahii.

W części czwartej Ribeiro da Silva wzywa władze do pilnego podjęcia środków profilaktycznych, bez których stagnacja i upadek regionu byłyby nieuniknione[49]. Postęp w rolnictwie i zdrowie publiczne są ze sobą powiązane, przekonuje – ubo-

[46] *Ibidem*.
[47] Moraes Filho cytuje leksykografa Antônio de Morais e Silva, który definiuje termin *„Ciganos"* jako *„Raça de gente vagabunda, que diz vem do Egito e pretende conhecer o futuro pelas raias ou linhas da mão"* („Rasa włóczęgów, którzy twierdzą, że pochodzą z Egiptu i udają, że czytają przyszłość z bruzd lub linii dłoni"). Dokładnie to wyrażenie można znaleźć w różnych słownikach języka portugalskiego od co najmniej końca XVIII w. Zob. Mello Moraes Filho, *Os Ciganos no Brazil…*, s. 15; Marilene Gomes de Sousa Lima, Amanda Braga, Laís C. Almeida, Ana Beatriz Albuquerque Aragão Cordeiro, *A construção discursiva da identidade para Ciganos em verbetes dicionarísticos*, „Policromias – Revista de Estudos do Discurso, Imagem e Som", 2020, t. V, nr 1, s. 238–268.
[48] Raymundo Ribeiro da Silva, *op. cit.,* s. 77.
[49] *Ibidem*, s. 83.

dzy rolnicy i robotnicy wiejscy, „podążając za starą rutyną, całkowicie nieświadomi metod naukowych, które tak bardzo ulepszyły rolnictwo", kończą „cierpiąc największe niedostatki, stając się osłabionym ciałem, zawsze predysponowanym do chorób zakaźnych"[50]. Nie mają środków, by sami zapewnić sobie pomoc medyczną, pisze – w istocie zauważa, że liczba jego pacjentów spada w czasie spowolnień gospodarczych. Konieczna jest interwencja rządu – uważa on, że stan Bahia powinien zapewnić bezpłatną opiekę medyczną zarażonym i uczyć się na udanych inicjatywach przyjętych gdzie indziej – w stanie São Paulo, Stanach Zjednoczonych, Rosji, Prusach czy na Węgrzech.

Prace dyplomowe na temat jaglicy napisane w szkole medycznej w Bahii przed 1916 rokiem nie zawierają żadnych odniesień do *Ciganos*. Jest zatem prawdopodobne, że nie tylko Conde, ale także inni brazylijscy okuliści, tacy jak Moura Brasil, inspirowali się artykułem Ribeiro da Silvy. W końcu „GMB", gdzie został on opublikowany, był wiodącym czasopismem medycznym o szerokim zasięgu w tamtym czasie.

Prace Ribeiro da Silvy i Condego należy postrzegać w kontekście intensywnej mobilizacji naukowej i działań na rzecz zdrowia publicznego związanych z chorobami zakaźnymi na początku XX wieku. Nie mam tu miejsca, by wchodzić w szczegóły, ale ta intensywna działalność miała miejsce zarówno na poziomie międzynarodowym, jak i krajowym, i obejmowała między innymi wymianę wiedzy, współpracę naukową oraz transfer rozwiązań politycznych (koordynowany przez Komitet Zdrowia Ligi Narodów w latach 20. i 30. XX wieku). Wysokie wskaźniki zachorowań na jaglicę wśród migrantów w São Paulo wzbudziły w Brazylii niepokój. Odkrycie choroby Chagasa przez lekarza Carlosa Chagasa oraz prace epidemiologa Oswaldo Gonçalvesa Cruza doprowadziły do debaty na temat chorób zakaźnych i możliwych do uniknięcia w ogóle, a także do kampanii na rzecz „higieny na wsi" (*saneamento rural*). Ta ostatnia uwypukliła skalę różnorakich lokalnych epidemii w całym interiorze Regionu Północno-Wschodniego – przykładowo, statystyki wykorzystane przez Condego w jego artykułach zostały zebrane przez Narodowy Departament Zdrowia Publicznego (DNSP), założony w 1920 roku. W 1929 roku utworzono w Nordeste pierwsze placówki do walki z jaglicą. Działania te osiągnęły punkt kulminacyjny w 1943 roku wraz z uruchomieniem Federalnej Kampanii Przeciwko Jaglicy pod kierownictwem Condego, która przeprowadziła systematyczne lokalne badania i utworzyła punkty profilaktyki na obszarach endemicznych[51].

Wiele wiedzy na temat choroby zdobyli lekarze praktykujący w Regionie Północno-Wschodnim, stamtąd też pochodziło wielu wpływowych specjalistów – Conde podkreśla, że Moura Brasil i inni, którzy rzucili światło na sytuację w regio-

[50] *Ibidem*, s. 85–86.
[51] Marinho J. Scarpi, *História do tracoma no Brasil*, „Arquivos Brasileiros de Oftalmologia", 1991, t. LIV, nr 5, s. 203–204.

nie, byli mieszkańcami Ceará, i porównuje ich pracę do pracy brytyjskich naukowców kolonialnych w Indiach. Nawet gdy pracowali w stolicy, ich zainteresowanie jaglicą było ściśle związane z „autokolonizacją" ich rodzimego regionu i jego włączeniem do nowoczesnego narodu, przy jednoczesnym podkreślaniu historycznego znaczenia regionu i jego współczesnej specyfiki.

LEKTURA W POPRZEK ARCHIWÓW

Zarówno Ribeiro da Silva, jak i Conde powołują się na prace wspomnianego wcześniej w tym artykule Alexandre de José Mello Moraesa Filho (1844–1919). Sam będący lekarzem, zasłynął on przede wszystkim jako folklorysta i poeta. Należał do grupy intelektualistów, którzy pod koniec XIX wieku dążyli do wzmagania dumy narodowej w oparciu o brazylijskie tradycje. Starali się oni ponadto przemyśleć na nowo kwestię metyzacji i pracowali nad identyfikacją wkładu trzech „ras" założycielskich (portugalskiej, afrykańskiej i tubylczej) w formowanie się cywilizacji brazylijskiej. W ten liberalno-nacjonalistyczny mit założycielski Moraes Filho wpasowuje *Ciganos*: „Nastąpiło wymieszanie z trzema istniejącymi rasami, przy czym Cygan był spoiwem, które połączyło trzy założycielskie elementy obecnej brazylijskiej krzyżówki"[52].

Moraes Filho jest autorem pierwszych książek w języku portugalskim o Romach: *Cancioneiro dos Ciganos* (1885) i wspomnianej wcześniej *Os Ciganos no Brasil* (1886). Dziś są one cenne ze względu na opisy życia społecznego Romów z grupy Calon w Rio de Janeiro oraz jako zapis wersów pieśni śpiewanych przez Calonów. Książki te należą również do nurtu dziewiętnastowiecznej cyganologii. Pierwszy rozdział *Os Ciganos* czerpie z szeregu międzynarodowych autorów w celu ustalenia pochodzenia Romów i szlaków ich migracji. Moraes Filho przyjmuje, że nowoczesna cyganologia ustaliła indyjskie pochodzenie Romów, ale utrzymuje, że ich pobyt w Egipcie odcisnął trwałe piętno na ich kulturze, co odnajduje w rytuałach pogrzebowych Calonów.

Moraesowi Filho można przypisać uczynienie obecności *Ciganos* w Brazylii przedmiotem intelektualnego zainteresowania. Podczas gdy ten „lekarz kolonii Cyganów w Rio de Janeiro", jak opisał go Conde, nie stworzył żadnego powiązania między *Ciganos* a jaglicą (ani innymi dolegliwościami), ci, którzy to zrobili, czytali jego prace. W istocie, *Os Ciganos no Brasil* dedykowano Mourze Brazilowi, „mędrcowi medycyny i renomowanemu okuliście".

Ten splot myśli medycznej, społecznej i projektu narodowego był charakterystyczny dla tego okresu. Jak wspomniałem wcześniej, Ribeiro da Silva

[52] Mello Moraes Filho, *Os Ciganos no Brazil...*, s. 26. Twierdzenie Moraesa Filho o współkonstytuującej roli Romów nie zostało zaakceptowane przez innych. W istocie, jego przyjaciel i jeden z najważniejszych intelektualistów tego okresu, Sílvio Romero, bagatelizował je w posłowiu do *Cancioneiro*.

apelował do rządu o wprowadzenie inicjatyw zdrowia publicznego skierowanych przeciwko jaglicy, a tym samym zagwarantowanie dobrobytu narodowego. Współpracownicy „GMB" przyjmowali rolę „lekarzy politycznych" – typu profesjonalistów medycyny, którzy łączyli analizę medyczną i społeczno-naukową oraz przedstawiali sugestie dotyczące interwencji rządowych i prawnych[53]. Odwoływali się do nauki i argumentowali za potrzebą stosowania najnowszych jej metod – ale omawiali również tematy takie jak wzrost gospodarczy, które w wąskim rozumieniu nie należały do medycyny.

Między ostatnimi dekadami XIX a pierwszymi dekadami XX wieku[54] uwaga brazylijskich lekarzy skupiała się na „osłabionym narodzie wymagającym interwencji"[55]. Naród konceptualizowany był w kategoriach rasowych, a kwestie rasowe zajmowały centralne miejsce w wielu artykułach publikowanych w „GMB". Specjaliści medycyny w Bahii byli szczególnie zaniepokojeni wpływem mieszania ras na przyszłość narodu[56]. Podobnie jak wielu autorów, Ribeiro da Silva wiązał infekcję zarówno z higieną, jak i z rasą. On również postrzegał praktykowanie higieny jako rewolucyjne, opowiadał się za projektami sanitarnymi i argumentował, że jaglica dotyka głównie tych, którzy zaniedbują higienę osobistą. Choć artykuł Ribeiro da Silvy był typowy dla tamtych czasów, nie znam żadnego innego, który mówiłby o *Ciganos*, zazwyczaj nie uwzględnianych wprost w tych debatach na temat rasy i choroby.

Współczesne idee dotyczące narodu politycznego i rasy warunkowały zatem tworzenie związku między jaglicą a *Ciganos*. Lilia Schwarcz[57] pokazuje, jak liberalne elity łączyły rasizm i liberalizm – rasa stała się odpowiedzią na to, czym „była" Brazylia i uzasadniała zróżnicowane obywatelstwo. Rasowe „wybielanie" (*branqueamento*) poprzez „mieszanie ras" (*mestiçagem*) stało się programem elit dla rodzącego się narodu. Ideologia ta jawiła się jako rozwiązanie problemu dużego odsetka ludności afrykańskiej, który w ewolucjonistycznym poglądzie epoki skazywał Brazylię na porażkę. Logika metyzacji łączy się również z polityką wobec ludności tubylczej, jako że celem elit i rządu było jej wymazanie[58].

W artykule Ribeiro da Silvy o jaglicy, jego skupienie na wydajności pracy, postępie i niedoborze europejskich migrantów w Bahii odzwierciedla te współczesne mu debaty. W pierwszej połowie XIX wieku stawało się już jasne, że era niewolnictwa

[53] Lilia M. Schwarcz, *The spectacle of the races: Scientists, institutions, and the race question in Brazil, 1870–1930*, Hill and Wang, Nowy Jork 1993, s. 248–249.

[54] Warto zauważyć, na przykład, że w przeciwieństwie do artykułu Ribeiro da Silvy, artykuł Condego koncentruje się znacznie ściślej na medycynie.

[55] Lilia M. Schwarcz, *op. cit.*, s. 247.

[56] *Ibidem*, s. 245–260.

[57] *Ibidem*.

[58] Yuko Miki, *Frontiers of citizenship: A Black and indigenous history of postcolonial Brazil*, Cambridge University Press, Cambridge 2018. Symptomatyczne jest to, że chociaż epidemie pustoszyły społeczności tubylcze od czasu przybycia Europejczyków, nigdy nie stały się one prawdziwym przedmiotem troski państwa.

Plakat *A Juventude no Estado Novo* przedstawia wizję nowoczesnego narodu w ideologii Estado Novo. Brazylijski projekt narodowotwórczy lat 30. i 40. XX w. celebrował „ludowość", jednocześnie dążąc do eliminacji „archaicznych" stylów życia. Dla Romów oznaczało to funkcjonowanie w sferze publicznej jedynie jako element folkloru, przy jednoczesnym systemowym zwalczaniu ich koczowniczego trybu życia jako antytezy postępu. Źródło: Departamento de Imprensa e Propaganda (DIP), Acervo CPDOC/FGV, Rio de Janeiro.

dobiega końca. Europejscy migranci byli witani jako sposób na „poprawienie" Brazylii pod względem rasowym i gospodarczym[59]. Ekonomicznie, europejscy migranci byli pożądani jako agenci kolonizacji i nośniki innowacji rolniczych. Ziemia, którą mieli kolonizować, była wyobrażana jako pusta – obecność Czarnych, Metysów (*mestiço*), ludności tubylczej i *Caboclo*[60] była ignorowana i nie brano ich pod uwagę w projekcie kolonizacji wewnętrznej[61]. Skazani na wchłonięcie poprzez nasilone mieszanie się z białymi migrantami, byli postrzegani jako niezdolni do inicjatywy ekonomicznej i nadający się tylko do ciężkiej pracy, co odbija się echem w protekcjonalnych opisach Ribeiro da Silvy przytoczonych powyżej.

Jednak w przeciwieństwie do południa kraju, zapóźniony ekonomicznie Nordeste, nie był w stanie przyciągnąć europejskich migrantów do pracy na roli[62]. Aby pozyskać tanią siłę roboczą, klasa plantatorów polegała zatem na sojuszu z państwem. Wprowadzono statuty o włóczęgostwie i różne formy przymusowej rekrutacji siły roboczej, aby zdyscyplinować dawniej zniewolonych Czarnych. Pod koniec XIX wieku „bycie wolnym i bez pracy, posiadanie nieregularnych nawyków pracy lub po prostu zbyt częste przemieszczanie się było postrzegane przez plantatorów, a ostatecznie przez ustawodawców i policję jako problem"[63]. Widoczny w prasie z początku XX wieku wzrost zainteresowania *Ciganos* ze strony policji, wynikał z wymierzonej w Czarnych kryminalizacji włóczęgostwa i prawnej kontroli rynku pracy. Ideologia ta dała Ribeiro da Silvie asumpt do oskarżania *Ciganos* w Bahii o życie w „godnym potępienia próżniactwie", oraz zapewnień, że gdziekolwiek obozowali, rozpierzchali się, by zarabiać na życie handlem zwierzętami i żebractwem[64].

Ribeiro da Silva był przekonany, że robotnicy wiejscy powinni otrzymywać pomoc państwową w celu zapobiegania jaglicy, podobnie jak inni był jednocześnie świadomy, że wizerunek kraju nękanego chorobami czynił go nieatrakcyjnym nawet dla bardziej zdesperowanych migrantów europejskich[65]. Interwencja państwa była konieczna:

> Jak możemy myśleć o przyciągnięciu europejskich imigrantów do naszego Stanu, jedynego sposobu na ożywienie jego różnorodnych plantacji, jeśli brak szacunku

[59] Jeffrey Lesser, *Immigration, ethnicity, and national identity in Brazil, 1808 to the present*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
[60] Potomek Indian i Europejczyków lub, rzadziej, żyjący poza kulturą plemienną Indianin.
[61] Giralda Seyferth, *Construindo a nação: hierarquias raciais e o papel do racismo na política de imigração e colonização*, w: *Raça, Ciência E Sociedade*, red. Ricardo V. Santos, Marcos C. Maio, FIOCRUZ/CCBB, Rio de Janeiro 1996, s. 41–52.
[62] Ribeiro da Silva czyni tę samą uwagę: „Rzadkością są zagraniczni pracownicy rolni w Bahii: nieliczni imigranci, których przyjmujemy, natychmiast poświęcają się życiu handlowemu, które jest znacznie bardziej dochodowe niż rolnictwo". Raymundo Ribeiro da Silva, *op. cit.*, s. 74.
[63] Martha K. Huggins, *From slavery to vagrancy in Brazil: Crime and social control in the Third World*, Rutgers University Press, New Brunswick 1985, s. 57.
[64] Raymundo Ribeiro da Silva, *op. cit.,* s. 78.
[65] Jeffrey Lesser, *op. cit.*, s. 63.

> dla zdrowia publicznego pozostawia tysiące rodaków bezczynnymi, skazanymi na przyszłość w ciemności, ludzi, którzy z pewnością przyczyniliby się swoją pracą do rozwoju swojej ziemi rodzinnej?[66]

Imigracja była jednak mieczem obosiecznym. Południowe ognisko jaglicy rozwinęło się dzięki imigrantom z basenu Morza Śródziemnego. Z tego powodu w 1904 roku stan São Paulo ustanowił system badań przesiewowych i leczenia migrantów, który wielu, w tym Ribeiro da Silva, uznało za źródło inspiracji. W latach 20. XX wieku duże kolonie imigrantów na południu zaczęto również postrzegać jako zagrożenie dla brazylijskiej narodowości (*nacionalidade*)[67].

W 1938 roku Getúlio Vargas, prezydent autorytarnego Nowego Państwa (*Estado Novo*, 1937–1946), podpisał ustawę zakazującą wjazdu do kraju między innymi osobom cierpiącym na choroby zakaźne, w tym jaglicę, a także „nędzarzom, włóczęgom, Cyganom i tym podobnym"[68]. Ustawa ta była kulminacją odwrotu od proimigracyjnej polityki „wybielania" z poprzedniej epoki na rzecz natywizmu, „brazylianizacji" i wykluczenia elementów „nieasymilowanych" Głównymi kozłami ofiarnymi tego antyimigranckiego nastroju stali się Żydzi i Arabowie[69]. Chociaż obszerniejsza dyskusja na temat tego okresu wykracza poza zakres niniejszego artykułu, pozwala mi ona przejść do ostatniego powiązania ukrytego w skojarzeniu między *Ciganos* a jaglicą w tekście Condego: tego pomiędzy Semitami a *Ciganos*.

Podczas gdy Ribeiro da Silva wykorzystuje Moraesa Filho, by ustalić związek z Egiptem – co zgodne jest także z istniejącymi wyobrażeniami ludowymi – dla Condego nie wymaga on dowodu. Interesuje go raczej ustalenie zakorzenienia *Ciganos* w kulturze Nordeste, w tym jako źródła jaglicy, która tak głęboko kształtowała ówczesne życie regionu. Sugeruje on, że przesądy i zwyczaje ludowe Calonów opisane przez Moraesa Filho były podobne do tych, spotykanych na całym Północnym-Wschodzie. Odwołanie do Moraesa Filho służy przede wszystkim wsparciu jego głównego źródła etnograficznego: dzieła przyrodnika, historyka i poety z Ceará, Antônio Bezerra de Menezesa (1841–1921).

W *O Ceará e os Cearenses* (1900)[70] Bezerra de Menezes roztacza wizję Ceará jako regionu wyjątkowego i próbuje wyjaśnić charakter jego mieszkańców. Postrzega ich mobilność, upodobania muzyczne, beztroskę w sprawach dóbr materialnych, umiłowanie autonomii i inne cechy jako odziedziczone po *Ciganos*. Podobnie jak Conde, datuje on przybycie *Ciganos* na rozkaz deportacji z 15 kwietnia 1718 roku.

[66] Raymundo Ribeiro da Silva, *op. cit.,* s. 84.
[67] Giralda Seyferth, *op. cit.*
[68] Dekret z mocą ustawy nr 406, 4 maja 1938 r., *O wjeździe cudzoziemców na terytorium kraju*.
[69] Jeffrey Lesser, *op. cit.*, s. 136–140.
[70] Książka o tym samym tytule została opublikowana w 1906 r. Nie jest jasne, z którego tekstu korzystał Conde. Zob. Antônio Bezerra de Menezes, *O Ceará e os Cearenses*, „Revista da Academia Cearense", 1900, t. V, s. 146–207; *Idem*, *O Ceará e os Cearenses*, Tipografia Minerva, Fortaleza 1906.

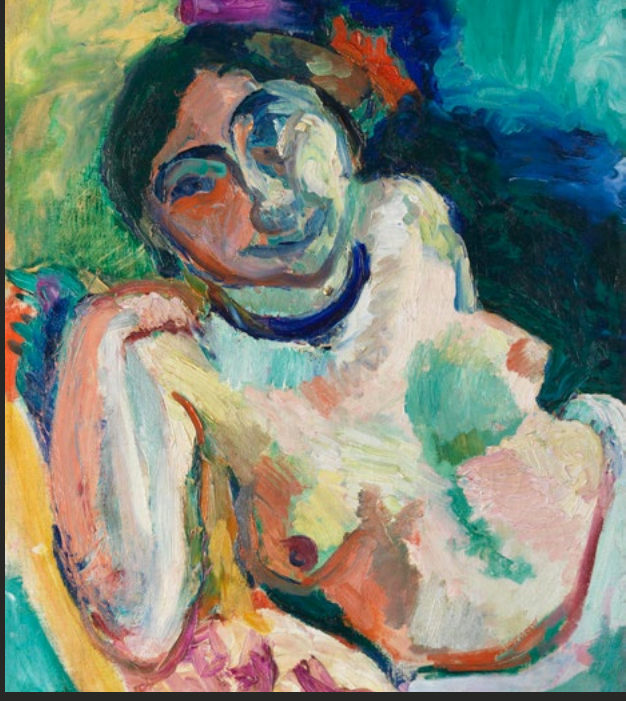
Ostatecznie Bezerra de Menezes rozwija miejscową wersję „mitu trzech ras", która w przeciwieństwie do tradycyjnego ujęcia wyklucza Afrykanów i zastępuje ich *Ciganos*: „Z połączenia tych dwóch elementów [tubylczego i cygańskiego] oraz elementu europejskiego wyłoniła się populacja Ceará".

Chociaż Bezerra de Menezes posunął się w takiej argumentacji bodaj najdalej, jego idee nie były odosobnione. Dornas Filho[71] argumentował podobnie, sugerując, że „zamiłowanie mieszkańca Nordeste do koni oraz wędrownego i mizernego życia wynika nie tylko z pasterskiego reżimu gospodarczego", ale jest rezultatem wpływu *Ciganos*. Spekulował dalej, że *Ciganos* przywieźli ze sobą do Brazylii konie arabskie, co zwiększyło ich pogłowie w Piauí. Dla Freyrego cechy fizyczne ludzi żyjących w *sertão* były wynikiem „porzucenia przez elementy żydowskie wybrzeża, a zwłaszcza obszaru zdominowanego przez plantacje trzciny cukrowej i podejrzliwe spojrzenie Inkwizycji, na rzecz pasterskiego Nordeste, którego ludność być może zachowuje semickie cechy bardziej, niż rolnicze [Nordeste]. Semickie i cygańskie"[72].

Tym samym *Ciganos*, Arabowie i Żydzi występowali wspólnie w roli swoistych protoplastów ludności interioru. „Arabowie i Żydzi zajmowali szczególne miejsce wśród [brazylijskich] elit, będąc jednocześnie przyjacielem i wrogiem – egzotycznie inni, a jednak jakoś swojscy", zauważa Jeffrey Lesser[73]. Portugalscy uczeni z końca XIX wieku, jak Teófilo Braga, sugerowali, że portugalscy kolonizatorzy Brazylii byli Semitami, podczas gdy inni doszukiwali się powiązań między tubylcami Tupí a arabskimi podróżnikami lub plemionami Izraela. Z kolei brazylijscy „twórcy tożsamości narodowej"[74] chętnie wskazywali na arabskie i żydowskie aspekty charakteru narodowego, szczególnie w Rejonie Północno-Wschodnim. Argument ten często przyjmował kierunek antycygański i antysemicki i z pewnością nie skutkował otwartością wobec arabskich, żydowskich i romskich migrantów. Dyskurs ten wymazywał ich tożsamości – podobnie jak tożsamości współczesnej owym autorom ludności tubylczej – czyniąc z neo-Brazylijczyków prawowitych spadkobierców tej ziemi. Ideologia metyzacji i brak homogenicznych społeczności imigranckich, w czasach Condego postrzeganych jako zagrożenie, zaowocowały wizjami Nordeste jako nieco zacofanej kolebki brazylijskiej cywilizacji. Rzeczywiście, jak zauważają Lima i Lima[75], jaglicę w Ceará przedstawiano jako przybyłą z zewnątrz, a mianowicie od *Ciganos*, ponieważ pozwalało to intelektualistom z Ceará ominąć sprzeczność, z którą musieliby się inaczej zmierzyć: ukazywania Ceará jako cywilizowanego miejsca, w którym manifestowały się nastroje narodowe, przy jednoczesnym przyznaniu powszechnego występowania tam szeregu chorób endemicznych.

[71] João Dornas Filho, *Os Ciganos em Minas Gerais*, *op. cit.*, s. 139.
[72] Gilberto Freyre, *Nordeste...*, s. 216.
[73] Jeffrey Lesser, *op. cit.*, s. 117.
[74] *Ibidem*.
[75] Zilda M.M. Lima, Pablo V.S. Lima, *op. cit.,* s. 375.

Strategie malarskiej reprezentacji Romów na początku XX w. Hiszpański luminista Joaquín Sorolla y Bastida (*Pepilla la Gitana y su hija*, 1908, The J. Paul Getty Museum) w ujęciu folklorystycznym, realizowanym z przeznaczeniem na rynek amerykański. Fowista Henri Matisse (*Gitane*, 1905–1906, Centre Pompidou) – egzotyzacja na służbie poszukiwań formalnych. Artur Timóteo da Costa (*Cigana*, 1910, Pinacoteca do Estado de São Paulo), afrobrazylijski artysta, zaznajomiony z doświadczeniem wykluczenia, oferuje zindywidualizowany portret psychologiczny, zwracając Romce podmiotowość. Zakupione przez Muzeum Sztuki w São Paulo w 1958 r. płótno Jean-Baptiste'a Camille'a Corota (*Cigana com bandolim*, 1874, Museo de Arte de São Paulo), utrwalające XIX-wieczny topos europejski.

WNIOSKI

Zaistnienie, u zarania XX wieku w Brazylii, jaglicy jako problemu medycznego, a zarazem metafory wewnętrznej kolonizacji i zarządzania populacją, stworzyło warunki sprzyjające recepcji idei łączącej tę chorobę z *Ciganos*. Niewykluczone, że idea ta miała również zasięg międzynarodowy. Argumentowałem jednak, że błędem byłoby sprowadzanie formy, żywotności i oddźwięku tej tezy w samej Brazylii wyłącznie do zjawiska neo-europejskiego antycyganizmu. Choć niewątpliwie stanowiła ona jeden z elementów tej logiki, jednozdaniowa formułka Condego wyrasta ze specyfiki brazylijskiej formacji rasowej. W skojarzenie to wpisany jest bowiem cały szereg kategorii, pojęć, logik i idei na temat inności, w tym: proces metyzacji i narodu brazylijskiego, wpływy semickie na kulturę Nordeste, wykorzystywanie Czarnych do pracy przymusowej przez klasę plantatorów po abolicji, idee „wybielania" populacji poprzez europejską migrację, wymazywanie ludności tubylczej, utrzymujące się przez wieki przekonania o egipskim pochodzeniu Romów i ich folklorystyczna egzotyzacja, a wreszcie – wyłaniający się projekt romskiej inności w nowoczesnej cyganologii. Logiki te stworzyły gęstą sieć powiązań między brazylijskimi Romami a innymi społecznościami. Przejścia między różnymi logikami rasowymi – nie zawsze oczywiste i wymagające dopiero unaocznienia – ujawniły splecioną matrycę rasową, która ugruntowała skojarzenie między *Ciganos* a pojawieniem się jaglicy, nadając mu pozór racjonalności i zasadności. Fakt, że idea ta jest powtarzana do dziś, choćby w formie historycznej ciekawostki, ujawnia plastyczność tej rasowej matrycy.

Relacyjna analiza formacji rasowych, taka jak ta, nie zawsze musi być adekwatną metodologią[76]. Pozostawiła mnie ona również z poczuciem pewnej niekompletności. Ten brak domknięcia spowodowany był nie tylko zwięzłością niniejszego artykułu – nie mogłem bowiem nakreślić wszystkich powiązań w sposób, na jaki pozwalałaby (choćby krótka) książka – ale także koniecznością „czytania w poprzek archiwów"[77], aby wejść w dialog z tradycjami, historiami i literaturą wykraczającymi poza moje ograniczone kompetencje[78]. Jednakże podchodzenie do urasowienia Romów w sposób relacyjny – postrzeganie go jako projektu ściśle powiązanego ze sposobami urasowienia innych społeczności – może przynieść nowe spojrzenie i przełamać izolację studiów romskich. Jest to zarazem posunięcie o charakterze politycznym i etycznym[79] – pomaga uniknąć powierzchownego zrównywania i wymazywania specyficznych doświadczeń, przy jednoczesnym uznaniu ich wzajemnych powiązań. Ostatecznie, śledzenie

[76] George Lipsitz, George J. Sánchez, Kelly L. Hernández, Daniel Martinez HoSang, Natalia Molina, *Race as a relational theory: A roundtable discussion*, w: *Relational formations of race: theory, method, and practice*, red. Natalia Molina, Daniel M. HoSang, Ramón A. Gutiérrez, University of California Press, Oakland 2019, s. 23–24.

[77] Lisa Lowe, *The intimacies of four continents*, Duke University Press, Durham 2015, s. 6.

[78] Daniel M. HoSang, Natalia Molina, *op. cit.*, s. 9.

[79] Zob. Noémie Ndiaye, *Black Roma...*

zróżnicowanych, nakładających się na siebie i nierzadko sprzecznych splotów między Romami a innymi grupami pozwala uznać urasowienie za proces o charakterze ciągłym, a także dostrzec, w jaki sposób rozmaite dynamiki są w stanie ukształtować dany moment historyczny.

KODA

W szczegółowym opisie słynnego miejsca pielgrzymkowego w Bom Jesus da Lapa z połowy lat 60. XX wieku, amerykański antropolog Daniel R. Gross ujmuje w jednym kadrze federalną kampanię walki z jaglicą oraz brazylijskich Romów:

> Dni od 1 do 6 sierpnia są w Bom Jesus da Lapa pełne napięcia i ożywienia. Wedle naszych szacunków, 2 sierpnia 1966 roku do miasta dotarło ponad 2000 pielgrzymów. Następnego dnia przybyło ich prawie 5000, a 4 sierpnia zarejestrowano 7749 osób, które wjechały samym tylko wschodnim wjazdem. Praktycznie wszyscy ci pielgrzymi przybyli z zamiarem obejrzenia wielkiej procesji 6 sierpnia, tak więc do tego dnia w mieście było z pewnością znacznie ponad 25 000 ludzi, wliczając w to stałych mieszkańców. Szeroki, płaski teren na brzegu rzeki, zalewany w porze deszczowej, pokryły ciężarówki przerobione na prowizoryczne wiaty. Wśród nich znajdowało się obozowisko Cyganów, którzy przybyli sprzedawać swoje garnki i patelnie. Federalny zespół ds. zdrowia stworzył w prefekturze punkt szczepień, a wszystkim przybywającym pielgrzymom nakazano wysiąść z ciężarówek, by poddać się szczepieniom przeciwko durowi brzusznemu i ospie, a także pobieżnym badaniom pod kątem jaglicy, chorób skóry i malarii. Ci, u których stwierdzono jaglicę – a było ich wielu – już po kilku minutach znajdowali się z powrotem na zewnątrz z tubką maści w ręku, ale zazwyczaj bez żadnych instrukcji co do jej stosowania[80].

Wzmianka o federalnym zespole medycznym oraz o Romach wydaje się być zaledwie zbiegiem okoliczności, spowodowanym ich bliskością w danej przestrzeni oraz faktem, że obie te grupy znalazły się w polu widzenia zawodowego etnografa. Jednakże, jak dowodził ten artykuł, postać *Ciganos* zaprzątała umysły przynajmniej części specjalistów medycznych, którzy opracowywali kampanię przeciwko tej chorobie zakaźnej jeszcze głęboko w XX wieku.

PODZIĘKOWANIA

Wersje tego artykułu zostały zaprezentowane na forum *Groupe de travail Migrations et espaces urbains* 2022–2023 (EHESS, Paryż), na dorocznym spotkaniu *Gypsy Lore*

[80] Daniel R. Gross, *Ritual and conformity: A religious pilgrimage to Northeastern Brazil*, „Ethnology", 1971, t. X, nr 2, s. 139.

Society i Konferencji Studiów Romskich w 2022 roku (Belgrad) oraz na seminarium *Grupo de Investigação Diversidades: Etnografias no Mundo Contemporâneo* (Instituto de Ciências Sociais, Lizbona). Chciałbym podziękować wszystkim uczestnikom za ich trafne uwagi i pytania, choć nie zdołałem odnieść się do nich wszystkich w należytym stopniu. Mônica Raisa Schpun, Victoria Shmidt i Ann Ostendorf skłoniły mnie do dostrzeżenia kwestii, które w przeciwnym razie bym przeoczył. Inną wersję tekstu życzliwie przeczytali moi koledzy z Zakładu Mobilności i Migracji Instytutu Etnologii Czeskiej Akademii Nauk. Jak zwykle, jestem wdzięczny Emmie Welter za pomoc językową. Badania na potrzeby niniejszego artykułu oraz jego przygotowanie zrealizowano przy wsparciu programu *Lumina Quaeruntur* Czeskiej Akademii Nauk (LQ300582201).

BIBLIOGRAFIA

BARBOZA, Edson H.L., MARIZ, Silviana F., *No Ceará não tem disso não? Social do Ceará: negacionismos e povos indígenas e negros na formação*, „Revista Brasileira de História", 2021, t. XLII, nr 87, s. 111–134.

BARROS, Oswaldo M. de, *Manual de controle do tracoma*, wyd. I, Ministério da Saúde / Fundação Nacional de Saúde, Brasília 2001, https://bvsms.saude.gov.br/bvs/publicacoes/manual_controle_tracoma.pdf [dostęp: 15 listopada 2022].

BEZERRA DE MENEZES, Antônio, *O Ceará e os Cearenses*, „Revista da Academia Cearense", 1900, t. V, s. 146–207.

– *O Ceará e os Cearenses*, Tipografia Minerva, Fortaleza 1906.

BURNIER, Penido, *O tracoma no Brasil: Sua origem e difusão*, „Arquivos do Instituto Penido Burnier", 1932, t. I, s. 62–73.

CONDE, Hermínio, *Antiguidade do trachoma no norte do Brasil*, „Annaes de Oculistica do Rio de Janeiro", 1930, t. II, nr 10–12, s. 376–387.

COSTA BRITO, Higino, *Tracoma*, „A União", 12 lipca 1938.

DONOVAN, B.M., *Changing perceptions of social deviance: Gypsies in early modern Portugal and Brazil*, „Journal of Social History", 1992, t. XXVI, nr 1, s. 33–53.

DORNAS FILHO, João, *Os Ciganos em Minas Gerais*, „Revista do Instituto Histórico e Geográfico de Minas Gerais", 1948, t. III, s. 138–187.

FERRARI, Florencia, FOTTA, Martin, *Brazilian Gypsiology: A view from anthropology*, „Romani Studies. Fifth Series", 2014, t. XXIV, nr 2, s. 111–136.

FERREIRA, Hélio G., *Considerações em torno do tracoma no Ceará*, „Ceará Médico", 1928, t. X, nr 4, s. 20–25.

FIGUEIREDO FILHO, José A. de, *O folclore no Cariri*, Imprensa Universitária do Ceará, Fortaleza 1962.

FREYRE, Gilberto, *Nordeste: Aspectos da influência da cana sobre a vida e a paisagem do Nordeste do Brasil*, Livraria José Olympio, São Paulo 1937.

– *Sobrado E Mucambos*, t. II, José Olympio, São Paulo 1951.

GROSS, Daniel R., *Ritual and conformity: A religious pilgrimage to Northeastern Brazil*, „Ethnology", 1971, t. X, nr 2, s. 129–148.

HONG, Grace K., FERGUSON, Roderick A., *Introduction*, w: *Strange affinities: The gender and sexual politics of comparative racialization*, red. HONG, Grace K., FERGUSON, Roderick A., Duke University Press, Durham 2011, s. 1–22.

HOSANG, Daniel M., MOLINA, Natalia, *Introduction: Toward a relational consciousness of race*, w: *Relational formations of race: theory, method, and practice*, red. MOLINA, Natalia, HOSANG, Daniel M., GUTIÉRREZ, Ramón A., University of California Press, Oakland 2019, s. 1–18.

HUGGINS, Martha K., *From slavery to vagrancy in Brazil: Crime and social control in the Third World*, Rutgers University Press, New Brunswick 1985.

JOATHAN, Ícaro, *Prevenção do tracoma é divulgada nas escolas*, „Diário do Nordeste", 29 listopada 2008, https://diariodonordeste.verdesmares.com.br/regiao/prevencao-do-tracoma-e-divulgada-nas-escolas-1.500673 [dostęp: 15 listopada 2022[.

LESSER, Jeffrey, *Immigration, ethnicity, and national identity in Brazil, 1808 to the present*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

LIMA, Marilene Gomes de Sousa, BRAGA, Amanda, ALMEIDA, Laís C., ARAGÃO CORDEIRO, Ana Beatriz Albuquerque, *A construção discursiva da identidade para Ciganos em verbetes dicionarísticos*, „Policromias – Revista de Estudos do Discurso, Imagem e Som", 2020, t. V, nr 1, s. 238–268.

LIMA, Zilda M.M., LIMA, Pablo V.S., *O trachoma no Ceará: o olhar da medicina nas primeiras décadas do século XX no discurso do Dr. Hélio Ferreira Góes*, „Contraponto", 2021, t. X, nr 1, s. 370–381.

LIPSITZ, George, SÁNCHEZ, George J., HERNÁNDEZ, Kelly L., HOSANG, Daniel Martinez, MOLINA, Natalia, *Race as a relational theory: A roundtable discussion*, w: *Relational formations of race: theory, method, and practice*, red. MOLINA, Natalia, HOSANG, Daniel M., GUTIÉRREZ, Ramón A., University of California Press, Oakland 2019, s. 22–42.

LOWE, Lisa, *The intimacies of four continents*, Duke University Press, Durham 2015.

MIKI, Yuko, *Frontiers of citizenship: A Black and indigenous history of postcolonial Brazil*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

MOLINA, Natalia, HOSANG, Daniel M., GUTIÉRREZ, Ramón A. (red.), *Relational formations of race: Theory, method, and practice*, University of California Press, Oakland 2019.

MORAES FILHO, Mello, *Cancioneiro dos Ciganos: Poesia popular dos ciganos da Cidade Nova*, B.L. Garnier, Rio de Janeiro 1885.

– *Os Ciganos no Brazil: Contribuição ethnographica*, B.L. Garnier, Rio de Janeiro 1886.

NDIAYE, Noémie, *Black Roma: Afro-Romani connections in early modern drama (and beyond)*, „Renaissance Quarterly", 2022, t. LXXV, nr 4, s. 1266–1302.

OSTENDORF, Ann, *Racializing American "Egyptians": Shifting legal discourse,*

1690s–1860s, „Critical Romani Studies", 2020, t. II, nr 2, s. 42–59.
– *Louisianští Romové: konstrukce rasy v koloniálním Karibiku*, „Romano Džaniben", 2021, t. XXVIII, nr 1, s. 33–55.
RIBEIRO DA SILVA, Raymundo, *O trachoma na Bahia*, „Gazeta Medica da Bahia", 1916, t. XLVIII, nr 2, s. 68–93.
SCARPI, Marinho J., *História do tracoma no Brasil*, „Arquivos Brasileiros de Oftalmologia", 1991, t. LIV, nr 5, s. 202–205.
SCHELLINI, Silvana A., DE SOUSA, Roberta L.F., *Tracoma: Ainda uma importante causa de cegueira*, „Revista Brasileira de Oftalmologia", 2012, t. LXXI, nr 3, s. 199–204.
SCHWARCZ, Lilia M., *The spectacle of the races: Scientists, institutions, and the race question in Brazil, 1870–1930*, Hill and Wang, Nowy Jork 1993.
Seeing race before race: Visual culture and the racial matrix in the premodern world, red. NDIAYE, Noémie, MARKEY, Lia, ACMRS Press / Arizona State University, Tempe 2023.
SEYFERTH, Giralda, *Construindo a nação: hierarquias raciais e o papel do racismo na política de imigração e colonização*, w: *Raça, Ciência E Sociedade*, red. SANTOS, Ricardo V., MAIO, Marcos C., FIOCRUZ/CCBB, Rio de Janeiro 1996, s. 41–52.
SHIH, Shu-Mei, *Comparative racialization: An introduction*, „PMLA", 2008, t. CXXIII, nr 5, s. 1347–1362.
SHMIDT, Victoria, *The politics of surveillance in the interwar Czechoslovak periphery: The role of campaigns against infectious diseases*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung", 2019, t. LXVIII, nr 1, s. 29–56.
SHMIDT, Victoria, KASER, Karl, *A critical history of health films in Central and Eastern Europe and beyond*, Routledge, Londyn 2023.
VARNHAGEN, Francisco A. de, *Historia geral do Brazil antes da sua separação e independencia de Portugal*, t. IV, red. GARCIA, Rodolfo, wyd. III, Companhia melhoramentos de São Paulo, São Paulo 1936.
WAKELEY-SMITH, Dalen C.B., *Relational formations of race: Theory, method, and practice* [recenzja], „Critical Romani Studies", 2022, t. IV, nr 2, s. 172–176.
– *They came like Gypsies in the night: Immigration regimes, race, and Romani representations in New York City 1890–1960*, rozprawa doktorska, University of Michigan, 2022.
WILLIAMS, Raymond, *Dominant, residual, and emergent*, w: *Twentieth-century literary theory: A reader*, red. NEWTON, K.M., wyd. II, Macmillan, Basingstoke 1997, s. 235–239.

STRESZCZENIE

Martin Fotta

ROMOWIE W SPLECIONEJ MATRYCY URASOWIENIA. JAK W BRAZYLII OSKARŻONO *CIGANOS* O SPROWADZENIE CHOROBY ZAKAŹNEJ

Brazylijskie teksty medyczne tworzą niekiedy powiązanie między *Ciganos* (Romami) a rozprzestrzenianiem się jaglicy – zakaźnej choroby oczu. Twierdzenie to przybrało standardową formę i brzmi mniej więcej tak: jaglica została sprowadzona do kraju w XVIII wieku przez *Ciganos*, wygnanych z Portugalii do prowincji Maranhão i Ceará. Niniejszy artykuł śledzi genezę tego twierdzenia, wskazując na grupę okulistów z północno-wschodniej Brazylii (*Nordeste*), działających na początku XX wieku, zwłaszcza w Ceará. Tekst ujawnia, że w tezę tę wpisanych jest szereg projektów rasowych, i dowodzi konieczności relacyjnego podejścia do dynamiki urasowienia Romów. Analiza społecznej pozycji Romów, cech im przypisywanych w stosunku do innych społeczności oraz sposobów, w jakie owe wspólnoty były urasawiane, nie tylko przynosi nowe spostrzeżenia, ale także przełamuje utrzymującą się izolację studiów romskich (*Romani studies*).

Słowa kluczowe: *Romowie, jaglica, Brazylia, urasowienie relacyjne, zdrowie publiczne*

SUMMARY

Martin Fotta

ROMANIES WITHIN THE INTERLOCKING MATRIX OF RACIALIZATION: HOW *CIGANOS* IN BRAZIL BECAME ACCUSED OF INTRODUCING AN INFECTIOUS DISEASE

Brazilian medical texts sometimes forge a link between Ciganos (Romanies) and the spread of trachoma, an infectious eye disease. The form of the claim has become standardized into something like this: trachoma was brought to the country in the eighteenth century by Ciganos who were deported from Portugal to the provinces of Maranhão and Ceará. This article traces the origins of this claim to a group of early twentieth-century ophthalmologists from Northeast Brazil, particularly in Ceará. It reveals that several racial projects are folded into the claim and makes a case for the need to approach the dynamics of racialization of Romanies relationally. The analysis of the Romani societal position, characteristics ascribed to them in relation to other communities, and the ways those communities are racialized not only reveals new insights but breaches the continued insularity of Romani studies.

Keywords: *Romanies, trachoma, Brazil, relational racialization, public health*